

Εκπαιδευτικό Βοήθημα

*Φιλοσοφικός Λόγος
Γ' τάξη Ημερησίου Γενικού Λυκείου
Ανθρωπιστικός Προσανατολισμός*

ΣΥΝΟΠΤΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

*Αλέξανδρος Αλεξανδρίδης
ΠΕ02 Φιλολόγος*

Προλογικό σημείωμα

Δύο ιερά τέρατα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας παρουσιάζονται στις σελίδες των παρακάτω συνοπτικών σημειώσεων του εγχειριδίου «Φιλοσοφικός Λόγος» της θεωρητικής κατεύθυνσης της Γ' τάξης Γενικού Λυκείου. Ο Πλάτων, μαθητής του μεγάλου δασκάλου Σωκράτη και άξιος θεματοφύλακας των αξιών και ιδεών του, καθώς και ο Αριστοτέλης, ο οξύ νους μαθητής του Πλάτωνα και θεμελιωτής πολλών σύγχρονων επιστημών.

Από τον Πλάτωνα αξιοποιούνται δύο φιλοσοφικοί διάλογοι, που έχουν ως πρωταγωνιστή το Σωκράτη και αναζητούν τη φιλοσοφική αλήθεια στη βάση του αιτήματος για ατομική ισορροπία και συλλογική ευημερία. Στον «Πρωταγόρα» από τη μία γίνεται εκτενής συζήτηση για το ενδεχόμενο διδαχής της πολιτικής αρετής, ενώ στην «Πολιτεία» και συγκεκριμένα στην «Αλληγορία του Σπηλαίου» οι συνομιλητές αναρωτιούνται για το ρόλο των ορθά πεπαιδευμένων σε μια ιδανική πολιτεία. Συγχρόνως πανταχού παρών είναι ο χαρακτηριστικός δυϊσμός του Πλάτωνα, αναφορικά με τον κόσμο της νόησης και των αισθήσεων.

Μετά το θεμελιωτή της Θεωρίας των Ιδεών, ο Αριστοτέλης ξεδιπλώνει το διεισδυτικό φιλοσοφικό στοχασμό του πρώτα στα «Ηθικά Νικομάχεια», αναλύοντας τα σχετικά με την ηθική αρετή και τον ορισμό της κι έπειτα συνεχίζει στα «Πολιτικά» την προσπάθειά του να ολοκληρώσει την έρευνα περί της ανθρώπινης φιλοσοφίας. Ο αναγνώστης παρακολουθεί λοιπόν την ανάλυση πολύπτυχων εννοιών και τη διατύπωση συμπερασμάτων για θέματα που ρυθμίζουν την πολιτική κοινωνία της αρχαιότητας, είναι όμως επίκαιρα σε κάθε εποχή.

Μέσα από τα πρωτότυπα και μεταφρασμένα κείμενα, καθώς και μέσα από τις συνοπτικές αναλύσεις των εννοιών του σχολικού εγχειριδίου που ακολουθούν, εξάγεται ένα σταθερό κι αντικειμενικό συμπέρασμα: ότι η αρχαία ελληνική φιλοσοφία εξελίχθηκε από τα άξια τέκνα της, έτσι όπως όρισε ο πατέρας της ο Σωκράτης, προσγειωμένη από τον ουρανό στη γη κι αφοσιωμένη στο πιο τέλειο και πολύπλευρο πλάσμα του Θεού, τον άνθρωπο...

Αλέξανδρος Γ. Αλεξανδρίδης

ΠΕ02 Φιλολόγος

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Διήγηση του Σωκράτη από την πλατωνική απολογία για την αντίδραση του μεγάλου δασκάλου στο χρησμό του Απόλλωνα. Τι να πει κανείς για κάποιον που προσπαθεί να αποδείξει την άγνοια των σπουδαίων; Και ακόμα βάζει στο στόχαστρο της ειρωνείας του τον ίδιο τον Απόλλωνα και το χρησμό του.

Σωκρατική Αμφισβήτηση

Ο Σωκράτης δεν ήταν άθεος, ήταν όμως είρωνας κι έκανε την ειρωνεία του όπλο σκέψης και φιλοσοφικής έρευνας.

Σωκρατική αμφισβήτηση: θετική αμφισβήτηση παραδοσιακών ιδεών και αρχών και αναζήτηση της βαθύτερης ουσίας - αλήθειας των πραγμάτων. Αναζήτηση της πρώτης και αναλλοίωτης αλήθειας, πέρα από συνθήκες και ανθρώπους.

Σοφιστική αμφισβήτηση: αρνητική αμφισβήτηση παραδεδωγμένων αληθειών. Αλήθεια που δεν μπορούμε να ανακαλύψουμε, επομένως δεν υπάρχει, κι αν υπάρχει, καμιά σημασία δεν έχει, αφού δεν μας επηρεάζει.

Διαλεκτική και Μαιευτική

Πρόκειται για τα δύο βασικότερα όπλα του Σωκράτη για την αναζήτηση της φιλοσοφικής αλήθειας.

Η σωκρατική **διαλεκτική** είναι η σταδιακή αναίρεση των θέσεων του συνομιλητή και, στη συνέχεια, η επίσης σταδιακή προσπάθεια να εξαχθεί ένα νέο συμπέρασμα, μια νέα προσέγγιση της αλήθειας (όργανο της διαλεκτικής οι *στοχευμένες ερωτήσεις*).

Η σωκρατική **μαιευτική** είναι η τεχνική να εξαχθεί η σωκρατική άποψη από τον ίδιο τον αντίπαλο της συζήτησης, μέσα από μια διανοητική προσπάθεια ερωταποκρίσεων.

Ο Σωκράτης πιστεύει (αργότερα και ο Πλάτων - Αλληγορία του Σπηλαίου) ότι ο άνθρωπος γνωρίζει την αλήθεια. Η φιλοσοφία απλά τον βοηθά να την ξαναθυμηθεί. Την άποψη αυτή συστηματοποίησε ο Πλάτωνας μετά το Σωκράτη και την κατέστησε βασική στο φιλοσοφικό του στοχασμό. Έμεινε μάλιστα γνωστή με την ονομασία «*θεωρία των Ιδεών*».

Αναζήτηση ορισμών, επαγωγική μέθοδος, ηθική

«Ο Σωκράτης κατέβασε τη φιλοσοφία από τα άστρα στη γη». Έστρεψε μάλιστα το φιλοσοφικό στοχασμό κατ' αποκλειστικότητα σε πολιτικά προβλήματα.

Ο Σωκράτης, χωρίς χρησιμοθηρικό ενδιαφέρον, αναζήτησε ένα σταθερό έδαφος, πάνω στο οποίο να καθοριστεί αυστηρά και αμετάκλητα κάθε έννοια καλού, αρετής και σοφίας.

Αναζήτησε το απόλυτο απορρίπτοντας το σχετικό, την ουσία της ηθικής κι όχι τα ηθικά φαινόμενα.

Η μέθοδος του Σωκράτη ήταν η **επαγωγική** (οί έπακτικοί λόγοι). Από καθημερινά ειδικά παραδείγματα προσπαθούσε να οδηγηθεί στην εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων ή ενός απόλυτου ορισμού (Ε -> Γ).

Η δίκη και ο θάνατος του Σωκράτη

Κατηγοροι του Σωκράτη υπήρξαν οι: **Μέλητος** (άσημος ποιητής), **Άνυτος** (πλούσιος βυρσοδέψης και πολιτικός) και **Λύκων** (ρήτορας).

Η πρώτη κατηγορία για αθεΐα δε θα μπορούσε να σταθεί σε ένα κοινωνικό πλαίσιο, όπως αυτό της αρχαιότητας, όπου ούτε οργανωμένο ιερατείο υπήρχε (στην αρχαία Αθήνα) ούτε ιερατικά βιβλία, αλλά τα περισσότερα θρησκευτικά καθήκοντα ασκούσαν εκ περιτροπής από όλους τους Αθηναίους πολίτες. Αφού λοιπόν ο Σωκράτης ουδέποτε αρνήθηκε τέτοια καθήκοντα ως Αθηναίος πολίτης, τότε μάλλον η κατηγορία που του απέδωσαν ήταν η ασέβεια, πράγμα για το οποίο είχαν κατηγορηθεί κι άλλοι σύγχρονοί του επιφανείς πολίτες.

Η κατηγορία για διαφθορά των νέων είχε μεγαλύτερη σχέση με την πραγματικότητα ή καλύτερα με αυτό που είχαν στο μυαλό τους οι κατηγοροι του Σωκράτη. Άλλωστε, ο φιλόσοφος ασκούσε μεγάλη γοητεία στη νεολαία, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει απαραίτητα ότι λειτουργούσε αρνητικά πάνω της. Όμως, μερίδα μαθητών του πρωταγωνίστησε αρνητικά στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας (πρβλ. Αλκιβιάδης, Κριτίας, Χαρμίδης). Αυτό, ομολογουμένως, έβλαψε γενικότερα το προφίλ του μεγάλου δασκάλου και επηρέασε την κρίση των δικαστών.

Το δικαστήριο της Ηλιαίας τον καταδίκασε με 281 ναι και 220 όχι, ενώ στην ψηφοφορία για την ποινή οι θετικές ψήφοι ανέβηκαν στις 300, έναντι 201 αρνητικών. Η απόφαση προέβλεπε την καταδίκη σε θάνατο με το δηλητήριο κώνιο.

Ο Σωκράτης πολλές φορές στην απολογία του ειρωνεύτηκε τους δικαστές με το γνωστό ειρωνικό - σκωπτικό ύφος που τον χαρακτήριζε.

Μετά την καταδίκη του, έμεινε για ένα μήνα έγκλειστος στο κρατητήριο, περιμένοντας να πιει το κώνιο, όπως κι έγινε μετά την επιστροφή της Παράλου από τα «Δήλια» και την εκτέλεση εκεί της «θεωρίας» των Αθηναίων (περίπου το 399 π.Χ.).

Παροιμιώδης έμεινε η άρνηση του Σωκράτη να αποδράσει, μη θέλοντας να προσβάλει έστω και τους άδικους για τη ζωή του αθηναϊκούς νόμους.

Ο Πλάτων – Ο βίος του

Γεννήθηκε το 428/9 π.Χ. και πέθανε το 347 π.Χ. Καταγόταν από αριστοκράτες Αθηναίους γονείς. Πατέρας του ήταν ο Αρίστωνας, γιος του Αριστοκλή. Μητέρα του ήταν η Περικτιόνη, η οποία καταγόταν από παλιά αρχοντική οικογένεια που έφτανε ως το Σόλωνα.

Θεός της Περικτιόνης ήταν ο Κριτίας και αδελφός της ο Χαρμίδης (πρόκειται λοιπόν για θείους του Πλάτωνα), πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν στο καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων.

7η επιστολή προς Συρακουσίους: η σημαντικότερη πηγή πληροφοριών για τη ζωή του Πλάτωνα. Ένα είδος αυτοβιογραφίας.

Έλαβε επιμελημένη μουσική και γυμναστική παιδεία, όπως αυτή των αριστοκρατικών γόνων της αρχαίας Αθήνας. Ασχολήθηκε με την τραγική ποίηση, αλλά έκαψε τα πρωτόλειά του όταν γνωρίστηκε με το Σωκράτη. Το λογοτεχνικό του όμως ταλέντο είναι φανερό σε κάθε ανάγνωση διαλόγων του.

Ενδιαφέρθηκε και για την πολιτική, αλλά παραιτήθηκε των φιλοδοξιών του λόγω: α) της θλιβερής ανάμειξης συγγενών του στους Τριάκοντα και β) της καταδίκης του δασκάλου του Σωκράτη από την ελλειμματική αποκατεστημένη δημοκρατία του 404 π.Χ.

Μετά το θάνατο του Σωκράτη πήγε στα Μέγαρα στο φιλόσοφο Ευκλείδη. Οι πρώτοι διάλογοί του γράφτηκαν κατά την πρώτη δεκαετία μετά το θάνατο του Σωκράτη.

Ταξίδια και σικελική εμπειρία

398 - 390 π.Χ.: ταξίδι στην Κάτω Ιταλία και Σικελία. Επαφή με τον Πυθαγορισμό και τον Αρχύτα τον Ταραντίνο (ίσως η πιο εξέχουσα προσωπικότητα της συγκεκριμένης φιλοσοφικής κίνησης). Γνωριμία με το Διονύσιο Α', τύρανο των Συρακουσών, και το γαμπρό του το Δίωνα. Άδοξο τέλος του ταξιδιού και της προσπάθειας του Πλάτωνα να διδάξει στο Διονύσιο την πολιτική αρετή και σοφία.

366 π.Χ.: δεύτερο ταξίδι στη Σικελία με παρότρυνση του Δίωνα, προκειμένου ο Πλάτωνας να ασχοληθεί πλέον με το Διονύσιο Β', που από το 367 π.Χ. είχε διαδεχθεί τον πατέρα του. Δεύτερη αποτυχία της πλατωνικής προσπάθειας.

361 π.Χ.: τρίτο ταξίδι στη Σικελία. Εμφύλιος Διονυσίου Β' και Δίωνα. Συνεχή πραξικοπήματα και εμπλοκή ακαδημικών.

Πλατωνική Ακαδημία

Είναι η φιλοσοφική σχολή του Πλάτωνα, η οποία ιδρύθηκε μετά το πρώτο ταξίδι του στη Σικελία και συγκεκριμένα 1,5 χιλιόμετρο από το Δίπυλο στην Αττική. Λειτουργούσε σε ένα κτήμα κοντά στο πολύ παλαιότερο γυμναστήριο, το οποίο, όπως όλη η περιοχή, ονομαζόταν Ακαδήμεια, από τον προσάτη ήρωά της Ακάδημο ή Εκάδημο.

Η Πλατωνική Ακαδημία θα λειτουργήσει 9 αιώνες, ως το 529 μ.Χ., οπότε και θα κλείσει από τον Ιουστινιανό.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα της σχολής ήταν όμοιο με εκείνο των Φυλάκων της πλατωνικής πολιτείας. Ιδιαίτερη θέση κατείχαν τα μαθηματικά, ως προθάλαμος για τη διδασκαλία της διαλεκτικής. Στην είσοδο της Ακαδημίας ήταν άλλωστε γραμμένο: «άγεωμέτρητος μηδεις είσιτω».

Μαθητές του Πλάτωνα ήταν ο Αριστοτέλης, ο Σπεύσιππος (ανιψιός και διάδοχός του στη διεύθυνση της σχολής), ο Ξενοκράτης, ο Φίλιππος από τον Οπούντα κ.α.

ΕΙΔΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Πλάτωνος «Πρωταγόρας»

Ο «Πρωταγόρας» ανήκει στα πρώιμα - νεανικά έργα του Πλάτωνα

Α. Η διάρθρωση του διαλόγου και τα πρόσωπα

1. Το μοντέλο παρουσίασης του φιλοσοφικού διαλόγου «Πρωταγόρας»:

Αφήγηση του Σωκράτη (αφηγητής πρωταγωνιστής - ομοδιηγητικός). Ο Σωκράτης βγαίνοντας από το σπίτι του Καλλία αφηγείται τα γεγονότα σ' ένα φίλο του (του οποίου το όνομα δε μαθαίνουμε). Ίσως το όνομα αυτό να ήταν Εταίρος.

Ο Πλάτωνας προτιμά τη ζωντανή διήγηση σ' ένα φιλικό πρόσωπο κι όχι τη μονότονη αφήγηση. Έτσι, το κείμενο κερδίζει σε ζωντάνια και αμεσότητα. Ίσως όμως χάνει σε πειστικότητα και ακρίβεια. Όμως το λογοτεχνικό ταλέντο του Πλάτωνα, η παραστατικότητα και η γλαφυρότητα της γραφής του, αναφορικά με τα λόγια του Σωκράτη, αποσοβούν τον παραπάνω κίνδυνο.

2. Πώς βρέθηκε ο Σωκράτης στο σπίτι του Καλλία;

Στο σπίτι του Καλλία φιλοξενείται ο διάσημος σοφιστής Πρωταγόρας. Ο Ιπποκράτης, ένας νεαρός φίλος του Σωκράτη, επιθυμεί να παρουσιαστεί στο μεγάλο σοφιστή. Ζητά τη βοήθεια του Σωκράτη. Εκείνος λοιπόν δέχεται να οδηγήσει το φιλομαθή νέο στο σοφιστή.

Εισαγωγή στο θέμα: Ποια είναι η αξία της σοφιστικής; Μπορούν οι σοφιστές (ή άλλος) να διδάξουν στους νέους την αρετή;

3. Ποια τα πρόσωπα του διαλόγου; Παρουσίασή τους.

Τα πρόσωπα του φιλοσοφικού διαλόγου «Πρωταγόρας» είναι τα ακόλουθα: Σωκράτης, Πρωταγόρας, Πρόδικος, Ιππίας, Ιπποκράτης, Αλκιβιάδης, Κριτίας, Καλλίας (οικοδεσπότης).

Παρουσίαση σοφιστών: Ο Πρόδικος παρουσιάζεται μανιακός με τους ορισμούς των εννοιών, ενώ ο Ιππίας μεγαλόστομος και ρητορικός. Και οι δύο πάντως είναι γελοιογραφικά σχεδιασμένοι, επιδεικτικά πολυμαθείς, ρηχοί και μεγαλομανείς.

Ο Πρωταγόρας παρουσιάζεται μεν αλαζονικός και γεμάτος αυτοπεποίθηση, η θέση του όμως δεν υποβαθμίζεται και αντιμετωπίζεται ως άξιος σεβασμού από την πλατωνική κριτική.

4. Αρχή της συζήτησης. Είναι διδακτική η πολιτική αρετή;

Ο Πρωταγόρας υπόσχεται «εύβουλία περί τῶν οἰκείων καὶ τῶν πραγμάτων τῆς πόλεως», να αποφασίζει δηλαδή ορθά κανείς για τις ιδιωτικές και δημόσιες υποθέσεις.

Με άλλα λόγια ο Πρωταγόρας υπόσχεται να διδάξει την **πολιτική αρετή**, την οποία θεωρεί ότι μπορούν να κατακτήσουν οι άνθρωποι ανεξαρτήτως καταγωγής, κοινωνικής τάξης και οικονομικής κατάστασης.

Ο Σωκράτης όμως διατηρεί έντονες αμφιβολίες. Με δύο παραδείγματα επιδιώκει να αντικρούσει τις θέσεις του Πρωταγόρα:

α) το δικαίωμα που έχουν όλοι στην εκκλησία του δήμου να μιλήσουν για κάποιο πολιτικό ζήτημα ή ζήτημα καλής διοίκησης και β) η αδυναμία διδασκαλίας της πολιτικής αρετής από μεγάλους πολιτικούς άνδρες στα παιδιά τους (π.χ. ο Περικλής).

5. Η απάντηση του Πρωταγόρα:

Ο Πρωταγόρας απαντά στο Σωκράτη με ένα μεγάλο λόγο, που χωρίζεται σε δύο μέρη:

Στο 1ο μέρος ο **μύθος** για τη δημιουργία του κόσμου (μύθος του Προμηθέα) απαντά στη σωκρατική αντίρρηση, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχουν ειδικοί στα θέματα πολιτικής.

Στο 2ο μέρος η **διάλεξη** απαντά στην αντίρρηση, σύμφωνα με την οποία οι καλοί πολίτες δεν μπορούν να διδάξουν στους γιους τους την αρετή.

Ο μύθος του Προμηθέα αναγνωρίζει την ύπαρξη στον άνθρωπο μιας ιδιότητας, αυτής του πολίτη, η οποία ενέχει δύο στοιχεία, τη δικαιοσύνη και τη λογική. Τα στοιχεία αυτά δόθηκαν ως δώρα από το Δία, προκειμένου να σχηματιστούν οργανωμένες κοινωνίες. Η ιδιότητα του πολίτη δικαιολογεί λοιπόν τη δυνατότητα κάθε ανθρώπου να μιλά στην εκκλησία του δήμου για θέματα πολιτικής.

Η ύπαρξη επίσης νόμων και ποινών (τιμωριών) αποδεικνύει ότι δεν είμαστε καλοί ή κακοί πολίτες από τύχη, αλλά είναι κάτι που το μαθαίνουμε και το κατακτούμε με τη θέλησή μας.

Στο δεύτερο μέρος ο μη συμμετέχων στην πολιτική αρετή ή ο ανεπίδεκτος μαθήσεως τονίζεται ότι θα πρέπει να τιμωρείται με θάνατο ή με εξορία ως επικίνδυνος.

Τα παιδιά σ' όλα τα στάδια της ζωής τους διδάσκονται την αρετή (οικογένεια, δάσκαλοι, νόμοι της πόλεως).

B. Η φιλοσοφική σημασία του διαλόγου

Δύο είναι τα βασικά θέματα στο φιλοσοφικό διάλογο «*Πρωταγόρας*»: 1) Ποια είναι η φύση της αρετής; 2) Ποιος μπορεί να διδάξει την αρετή; Είναι κάτι τέτοιο εφικτό; Είναι οι σοφιστές τα κατάλληλα πρόσωπα να επιτελέσουν αυτό το διδακτικό έργο;

Μέθοδοι αναζήτησης της αλήθειας: Η μέθοδος του Σωκράτη είναι η **διαλεκτική**. Ο ίδιος επιμένει σε ερωτήσεις που διευκρινίζουν και ορίζουν με κάθε δυνατή ακρίβεια θέματα και όρους.

Οι μέθοδοι του Πρωταγόρα είναι τρεις: μύθος, διάλεξη και σχολιασμός ποιητικών κειμένων.

Μύθος: αφήγηση ποιητικού χαρακτήρα από την παράδοση ή το θρύλο ή κατασκευή κάποιου διανοητή. Ο Πλάτωνας, επειδή και ο ίδιος αντιλαμβάνεται την αξία της συμβολικής μυθικής αφήγησης, δεν είναι καθόλου ειρωνικός απέναντι στον Πρωταγόρα στο σημείο αυτό. Ο σοφιστής όμως χρησιμοποιεί γενικά τους μύθους ως πρωτεύον εργαλείο φιλοσοφικού στοχασμού, ενώ ο Πλάτων πάντα ως δευτερεύουσα βοήθεια και ως συμπλήρωμα προς επίρρωση ήδη τεκμηριωμένων φιλοσοφικών συμπερασμάτων.

Διάλεξη: ο Πλάτωνας ειρωνεύεται αυτή τη σοφιστική τακτική, την οποία θεωρεί μέθοδο πειθούς κι όχι τρόπο κατάκτησης της αλήθειας, κατάλληλη για πολιτικές συνελεύσεις και δικαστήρια, αλλά όχι για τη φιλοσοφία.

Σχολιασμός ποιητικών κειμένων: τακτική γενικότερα των αρχαίων Ελλήνων και περισσότερο των σοφιστών, ως πρωτοπόρων της φιλολογικής λογοτεχνικής ανάλυσης. Οι αντιρρήσεις του Σωκράτη και του Πλάτωνα σχετίζονται γενικότερα με την καχυποψία τους για το γραπτό λόγο, τον οποίο θεωρούν βουβό.

Στόχος του Πλάτωνα είναι να παρουσιαστεί η σωκρατική διαλεκτική ως η μοναδική ασφαλής μέθοδος αναζήτησης της φιλοσοφικής αλήθειας.

Το θέμα μένει ανολοκλήρωτο. Οι συνομιλητές συμφωνούν να συνεχίσουν τη συζήτηση σε μελλοντική ευκαιρία. Ο Πρωταγόρας αρνείται την ύπαρξη του απόλυτου κι ασπάζεται τη σχετικότητα. Ο Σωκράτης αναζητά μια γενική, καθολική και απόλυτη αλήθεια.

Η ολοκληρωμένη άποψη του Πλάτωνα «περί αρετής» θα παρουσιαστεί αργότερα στο έργο του «*Πολιτεία*» ή «*Περί δικαίου*».

Πλάτωνος «Πρωταγόρας»

Ενότητα 1η

(εξέταση από μετάφραση)

Οι αντιρρήσεις του Σωκράτη για το διδακτό της πολιτικής αρετής
(συνοπτική ανάλυση της ενότητας)

Ο Σωκράτης διατυπώνει δύο επιχειρήματα στην προσπάθειά του να υποστηρίξει το μη διδακτό της πολιτικής αρετής.

1ο επιχείρημα: στην εκκλησία του δήμου οι Αθηναίοι, ενώ σε τεχνικά θέματα ζητούν τη γνώμη αποκλειστικά των ειδικών, σε ζητήματα πολιτικά δίνουν δικαίωμα λόγου σε όλους ανεξαιρέτως.

2ο επιχείρημα: κανένας κάτοχος - φορέας της πολιτικής αρετής δεν μπόρεσε να τη μεταδώσει - διδάξει στα παιδιά του κι όσες φορές προσπάθησε απέτυχε (παραδείγματα Περικλή για τους γιους του και Αλκιβιάδη για τον αδελφό του, Κλεινία).

Κριτική των επιχειρημάτων

Στόχος του Σωκράτη είναι να ελέγξει την επιχειρηματολογία του Πρωταγόρα, κρίνοντας ταυτόχρονα και τη μέθοδο που θα χρησιμοποιήσει ο σοφιστής.

Έτσι, σε κάποιες περιπτώσεις ο Σωκράτης χρησιμοποιεί και απόψεις που είτε δεν πείθουν είτε έρχονται σε αντίφαση και με δικές του πεποιθήσεις.

1η αντίρρηση: ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι κάθε Αθηναίος κατέχει την πολιτική αρετή και δεν τη διδάσκεται μέσω ειδικής αγωγής.

Όμως οι πολίτες του «κλεινού άστεως» σπουδάζουν την τέχνη του πολίτη μέσω των θεσμών της δημοκρατικής Αθήνας και του τρόπου ζωής που αυτή συνεπάγεται (συμμετοχή στην εκκλησία του δήμου, ακρόαση ρητόρων, πολιτικών και απλών συμπολιτών τους).

2η αντίρρηση: ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι όλοι κατέχουν την πολιτική αρετή.

Αν λοιπόν είναι έτσι, τότε γιατί κάποια παιδιά να αποτελούν εξαίρεση (παιδιά του Περικλή και αδελφός του Αλκιβιάδη); Ο Περικλής ενδιαφέρθηκε ζωηρά για την πολιτική ωρίμανση των γιων του και ανέθεσε το έργο αυτό στον ίδιο τον Πρωταγόρα.

3η αντίρρηση: ο Σωκράτης με αφορμή την περίπτωση του ανεπίδεκτου μαθήσεως Κλεινία, φαίνεται να δέχεται ότι υπάρχουν από τη φύση τους κακοί και ανήθικοι άνθρωποι και δεν έχουν προοπτική βελτίωσης με κανενός είδους διδασκαλία.

Τι αντίφαση για το μεγάλο Σωκράτη, που υποστήριζε ότι «κανείς δεν είναι από τη φύση του κακός» - «οὔδεις ἐκὼν κακός». Η κακία οφείλεται στην άγνοια και δεν είναι φυσική ιδιότητα. Αντίθετα, η αρετή είναι γνώση και ως τέτοια μπορεί να διδαχτεί.

4η αντίρρηση: ο Σωκράτης ισχυρίζεται ότι οι Αθηναίοι πιστεύουν στο μη διδακτό της πολιτικής αρετής και ο φιλόσοφος αποδέχεται την άποψή τους ονομάζοντάς τους σοφούς.

Ο Σωκράτης όμως ποτέ δεν στηρίχθηκε στη γνώμη των πολλών, αποδεχόμενος κάτι μόνο και μόνο παρασυρμένος από τη δύναμη της πλειοψηφίας.

(σημειώσεις επί των ερωτήσεων του σχολικού εγχειριδίου)

1. Σωστή κρίνεται η στάση του αθηναϊκού δήμου. Για τεχνικά θέματα γίνεται ενημέρωση μόνο από ειδικούς. Επομένως, η ενημέρωση αυτή είναι ορθή και συντελεί στην καλύτερη λήψη των αποφάσεων. Για πολιτικά ζητήματα είναι ανεκτή η συμμετοχή όλων, επομένως προωθείται η ενεργός συμμετοχή των πολιτών και κατ' επέκταση η εδραίωση της δημοκρατίας.
Αρνητικά της παραπάνω τακτικής: α) Οι ειδικοί δεν μπορούσαν να αναφερθούν στη σκοπιμότητα του έργου και β) στα πολιτικά θέματα υπήρχε ο κίνδυνος εμφάνισης δημαγωγών και πατριδοκάπηλων. **Σήμερα:** α) Στα τεχνικά θέματα οι αποφάσεις παίρνονται από εμπειρογνώμονες σε συνεργασία με την πολιτική ηγεσία, β) Στα πολιτικά ζητήματα δεν έχουμε άμεση, αλλά αντιπροσωπευτική δημοκρατία.
2. Αναφορά στα δύο επιχειρήματα του Σωκράτη, όπως αυτά παρουσιάζονται στην ενότητα 1 του φιλοσοφικού διαλόγου «Πρωταγόρας».

Ενότητα 2η (εξέταση από πρωτότυπο)

Η αρχή της δημιουργίας του ανθρώπου (συνοπτική ανάλυση της ενότητας)

Η ενότητα μας εισάγει στο μύθο της δημιουργίας του κόσμου και παρουσιάζει την αναλογική εξισορροπητική προσπάθεια του Επιμηθέα να προικίσει με δυνάμεις και ικανότητες τα ζώα. Ο άνθρωπος αγνοείται προκλητικά και αλόγιστα σ' αυτή τη μοιρασιά κι έτσι ο Επιμηθέας (=ἐπί + ρ. μηθεύομαι) αποδεικνύεται επιπόλαιος και σκεπτόμενος εκ των υστέρων επί τετελεσμένων σφαλμάτων, όπως μαρτυρεί ετυμολογικά και το όνομά του.

Ο Πρωταγόρας είναι αγνωστικιστής (δηλαδή έχει την αντίληψη ότι η γνώση του απόλυτου, της πρώτης αρχής των όντων και του θεού είναι αδύνατη) και έτσι η παρουσία των θεών μέσα στο μύθο του έχει μόνο αλληγορική σημασία. Ο Δίας είναι η λογική - νομοτέλεια της φύσης και οι υπόλοιποι θεοί είναι τα όργανα αυτής της νομοτέλειας.

Ο Πλάτων φαίνεται ότι πήρε το συγκεκριμένο μύθο από σύγγραμμα του ίδιου του Πρωταγόρα «Περ 1 τής έν αρχή καταστάσεως» (μη σωζόμενο) ή από τον Πρόδικο.

Στον πρωταγόρειο μύθο όλα τα είδη ζώων (και ο άνθρωπος) δημιουργούνται μαζί, απλώς για να ζήσουν (αντίληψη της ζωής ως αυτοσκοπός).

Σε ανάλογο πλατωνικό μύθο (στον «Τίμαιο») τα ζώα προέρχονται από έκπτωση των ανθρώπινων ψυχών σε κατοπινές γεννήσεις, ενώ η πρώτη γέννηση κάθε ψυχής είναι ανθρώπινη.

Πρωταγόρειος και πλατωνικός μύθος περιλαμβάνουν θεογονία, η οποία προηγείται της γέννησης των ζώων. Φυσικά, δε γίνεται λόγος για κοσμογονία, όπως π.χ. στην εβραϊκή - χριστιανική Εένεση και σε άλλες μυθολογίες.

Ο Πρωταγόρας, αντίθετα με τη Θεογονία του Ησιόδου, μεταφέρει το κέντρο του ενδιαφέροντος στον άνθρωπο και πως αυτός απέκτησε τις αρετές που συνιστούν τελικά την ουσία του.

Ο πρωταγόρειος μύθος ασπάζεται την άποψη του Εμπεδοκλή (από τον Ακράγαντα - μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ.) για τη δημιουργία του σύμπαντος, την οποία τοποθετεί να ισχύει και για τη δημιουργία των ζώων.

Γη, φωτιά, νερό και αέρας είναι τα τέσσερα στοιχεία που η ανάμειξη και ο συνεχής διαχωρισμός τους δημιουργεί την ποικιλία του σύμπαντος και για τον Πρωταγόρα και τη βιοποικιλότητα των ζώων. Η διαρκής ένωση και διάσπαση των στοιχείων αυτών προκαλείται από δύο αντίθετες δυνάμεις, τη φιλία (Αγάπη) και το Νείκος (Εχθρότητα).

Οι θεοί έδωσαν στα ζώα μόνο την εξωτερική μορφή. Τη διανομή των ιδιοτήτων την ανέθεσαν στους Τιτάνες.

Ο Προμηθέας (προ + ρ. μηθεύομαι) είναι αυτός που προνοεί, δηλαδή σκέφτεται από πριν με τρόπο ώριμο, σοφό και διορατικό.

Ο Επιμηθέας (επί + ρ. μηθεύομαι) είναι αυτός που επιβλέπει, δηλαδή σκέφτεται εκ των υστέρων επιπόλαια.

Ο Επιμηθέας παίρνει το ρόλο του Προμηθέα κι έτσι ο άνθρωπος μένει παραμελημένος στη μοιρασιά ιδιοτήτων και ικανοτήτων.

Προμηθέας: τιτάνας που έκλεψε κι έδωσε τη φωτιά στους ανθρώπους. Ο Δίας τον τιμώρησε αλυσοδεώντάς τον στον Κάυκασο και στέλνοντάς έναν αετό να του τρώει το συκώτι, το οποίο συνεχώς αναγεννιόταν. Ο Ηρακλής απελευθέρωσε τον τιτάνα από το μαρτύριό του, σκοτώνοντας τον αετό.

Ο πρωταγόρειος μύθος για τη δημιουργία των ζώων, εκτός της βιοποικιλότητας, μιλά για τον αγώνα επιβίωσής των και για τα φαινόμενα ισορροπίας και διατήρησης των ειδών, καθώς και για τη σκόπιμη ρύθμιση της ζωής τους, δηλαδή την ύπαρξη κάποιας σκοπιμότητας για τη ζωή αυτή.

(σημειώσεις επί των ερωτήσεων του σχολικού εγχειριδίου)

1. Η μοιρασιά του Επιμηθέα ήταν αναλογική, εξισορροπητική αλλά και αλόγιστη, χωρίς προγραμματισμό. Ο άνθρωπος έμεινε απροίκιστος και αδύναμος. Ο Προμηθέας, συμπονώντας τον άνθρωπο, έκλεψε από τους θεούς τις τεχνικές γνώσεις και τη φωτιά και τις δώρισε στο ανθρώπινο είδος. Έτσι, ο άνθρωπος μπόρεσε να αναπτυχθεί τεχνολογικά, να τεχνουργεί και να κατασκευάζει. Επομένως, κατάφερε να επιβιώσει και να διαφοροποιηθεί από τα άλλα θηλαστικά, αναπτύσσοντας πολιτισμό.
2. **α)** Και στα δύο αποσπάσματα γίνεται λόγος για το μύθο της κλοπής της φωτιάς από τον Προμηθέα. **β)** Αφού ο Ησίοδος είναι προγενέστερος του Πρωταγόρα, ο μύθος του σοφιστή δεν είναι πρωτότυπος ούτε δική του επινοήση. **γ)** Και στις δύο αφηγήσεις ο Προμηθέας είναι εύστροφος, γοργός στη σκέψη και φιλόανθρωπος. **δ)** Στην ησιόδεια αφήγηση δίνονται πιο πολλά στοιχεία για την κλοπή της φωτιάς από τον Προμηθέα. Ο Δίας παρακράτησε τη φωτιά, για να εκδικηθεί τους ανθρώπους, επειδή ο Προμηθέας τον εξαπάτησε στο μοίρασμα των μερίδων του θυσιασμένου ζώου, με αποτέλεσμα ο Δίας να διαλέξει τα κόκκαλα που ο Προμηθέας είχε σκεπάσει με άσπρο λίπος. **ε)** Στον Ησίοδο, ο Προμηθέας κλέβει τη φωτιά μέσα σε κούφιο καλάμι. Στον Πρωταγόρα, ο Προμηθέας εισβάλλει κρυφά στο κοινό εργαστήριο της Αθηνάς και του Ηφαίστου και μαζί με τη φωτιά κλέβει και την τεχνολογική τους σοφία. **στ)** Ο Πρωταγόρας δεν είναι συγκεκριμένος ως προς την τιμωρία του Προμηθέα. Ο Ησίοδος είναι σαφής και αναλυτικός.

Ενότητα 3η

(εξέταση από πρωτότυπο)

Η κλοπή της φωτιάς από τον Προμηθέα
(συνοπτική ανάλυση της ενότητας)

Ο Επιμηθέας αποδείχθηκε ενθουσιώδης, αλλά επιπόλαιος, σπάταλος στη μοιρασιά και καθόλου προνοητικός, χωρίς ικανότητα να προγραμματίζει και να σχεδιάζει ολοκληρωμένα τη διανομή των δυνάμεων. Έτσι, χωρίς καν να το αντιληφθεί, σπατάλησε όλες τις δυνατότητες στα άλογα ζώα κι άφησε τον άνθρωπο απροίκιστο, δηλαδή αδύναμο να επιβιώσει.

Ο Προμηθέας διαθέτει τόλμη, υπευθυνότητα, φιλανθρωπία. Παίρνει γρήγορες και εύστοχες αποφάσεις. Έτσι, κλέβει:

α. την έντεχνη σοφία της Αθηνάς και

β. τη φωτιά του Ηφαίστου

και δωρίζοντάς τα στους ανθρώπους εξασφαλίζει την επιβίωση και την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους.

Ο Αριστοτέλης, στο έργο του «Περ 1 ζώων μορίων», δεν αποδέχεται την ατελή δημιουργία του ανθρώπου σε σχέση με τα υπόλοιπα ζώα, όπως αναφέρει ο πρωταγόρειος μύθος. Υποστηρίζει την ολοκληρωμένη δημιουργία του ανθρώπινου είδους, το οποίο εκ προοιμίου θεωρεί σαφώς ανώτερο από κάθε άλλο έμβιο ον (πρβλ. Πλάτωνος «Τίμαιος» σελ. 7 του παρόντος).

Η «έντεχνος σοφία» είναι η σοφία που εμπεριέχει την τέχνη και συμπορεύεται μ αυτήν. Η έννοια της σοφίας έχει να κάνει με τη δεξιότητα και την εμπειρία σε κάποια τέχνη, την αρχιτεκτονική, τη μεταλλουργία και τη γλυπτική. Ο προσδιορισμός «έντεχνος» επιτρέπει στον Πρωταγόρα να διευκρινίσει ότι εννοεί τη σοφία αυτού του είδους κι όχι αυτή που συνδέεται με τη γνώση των επιστημών και της φιλοσοφίας.

Ο Ήφαιστος είχε σχέση με τη μεταλλουργία και η Αθηνά είχε εφεύρει τις ειρηνικές τέχνες (γεωργία, ξυλουργική, οικοδομική κ.α.). Σύμφωνα με τη μυθολογία της Αττικής, Ήφαιστος και Αθηνά ήταν στενά δεμένοι μεταξύ τους. Η Αθηνά είχε αναλάβει την ανατροφή του Εριχθόνιου, του γιου του Ήφαιστου. Υπήρχε κοινός ναός των δύο θεών σε Αθήνα και Ολυμπία, καθώς και κοινές γιορτές, τα Απατούρια και τα Χαλκεία.

Ο άνθρωπος με τη φωτιά και ασκώντας τις τέχνες απέκτησε ευημερία, μπόρεσε να καλύψει τις ανάγκες του, να φτιάξει ρούχα, υποδήματα, κρεβάτια, σκεπάσματα, κατοικίες και να εξασφαλίσει τη διατροφή του καλλιεργώντας τη γη.

Έτσι, η φωτιά και οι τεχνικές γνώσεις χρησιμοποιήθηκαν από το λογικό, νοήμονα και ευφυή άνθρωπο, ο οποίος αναπλήρωσε τις αδυναμίες του έναντι των ζώων, που είχε προκαλέσει ο Επιμηθέας με την επιτολαιότητά του.

Ο μύθος παρουσιάζει τη φωτιά και τις τέχνες ως «δώρα» του Προμηθέα κι όχι ως ανακαλύψεις του ανθρώπου. Ο αρχαίος Έλληνας κάθε σημαντικό πράγμα το θεωρούσε θεϊκό δώρο κι όχι δική του ανακάλυψη, για να μην διαπράξει ύβρη.

«αί Διός φυλακαί»: είναι το Κράτος και η Βία, Αναφέρονται ρητά στον Αισχύλο «Προμηθεύς Δεσμώτης» και στον Ησίοδο «Θεογονία».

Για την πολιτική τέχνη «περι τόν βίον σοφίαν» ο Πρωταγόρας επιμελώς επισημαίνει ότι βρίσκεται στα χέρια του Δία και δεν είναι από τα πρωταρχικά (εκ φύσεως) εφόδια της ανθρώπινης κατασκευής. Η κατοπινή δωρεά της πολιτικής τέχνης στον άνθρωπο από το Δία, θα την καταστήσει «έν δυνάμει» χαρακτηριστικό των ανθρώπων, επιδεικτικό βελτιώσεως (πρβλ. ενότητα 4η), επομένως και διδασκαλίας.

Αισθητική αποτίμηση του μύθου (ενότητες 2 και 3)

Ο μύθος του Πρωταγόρα χαρακτηρίζεται από συσώρευση ποιητικών τρόπων και λεκτικών σχημάτων. Η αρχική του φράση (ενότητα 2) είναι η τυπική αρχή μυθικών διηγήσεων. Επίσης, αποφεύγονται τα άρθρα, γίνεται συχνή χρήση ποιητικών και ρυθμικών εκφράσεων και κάποιων ρητορικών σχημάτων (π.χ. διαιρέσεων). Η σύνταξη είναι απλή, μικροπερίοδη, παρατακτική με επαναλήψεις (ιδίως ρημάτων) και η γλώσσα λαϊκή, γεμάτη αφέλεια και φυσικότητα.

Γενική παρατήρηση

Η φυσική κατάσταση του ανθρώπινου είδους, όπως αυτή προκύπτει από την ενότητα 3 κυρίως και βρίσκεται στα πρωταρχικά της στάδια, ταιριάζει με τη «φυσική κατάσταση» των ανθρώπων στο «Κοινωνικό Συμβόλαιο» των Χομπς, Λοκ και Ρουσσό.

Οι άνθρωποι ζουν αρχικά στη φύση, με απόλυτη ελευθερία κινήσεων και κατοχής, αλλά στερούμενοι την πολιτική οργάνωση αλληλοσπαράσσονται. Το πολιτικό δίκαιο προκύπτει εδώ ως κοινωνικό συμβόλαιο (συμφωνία) των ανθρώπων, οι οποίοι εκχωρούν μέρος των δικαιωμάτων τους στους άρχοντες, ώστε να διαφυλάττουν εκείνοι τα δικαιώματα, την ασφάλεια και την ειρήνη. Στον πρωταγόρειο μύθο, ο Δίας από ευσπλαχνία θα χαρίσει (μέσω του Ερμή) στον άνθρωπο την πολιτική αρετή, ώστε στο εξής αυτή να ρυθμίζει αρμονικά τον ανθρώπινο κοινωνικό ιστό.

Το σημαντικό είναι ότι τόσο η αρχαία σοφιστική σκέψη όσο και η πολιτική θεωρία του 17ου - 18ου αιώνα μ.Χ. νομιμοποιούσαν την πολιτική εξουσία μόνο στη βάση της κάλυψης των ανθρώπινων αναγκών. Διαφορετικά, τη θεωρούσαν αυθαιρεσία και κατάχρηση της δύναμης των ισχυρών.

(σημειώσεις επί των ερωτήσεων του σχολικού εγχειριδίου)

1. Οι χαρακτηρισμοί των δραστηριοτήτων που σήμερα ονομάζουμε «τεχνολογία» είναι οι εξής:

α) «τήν έντεχνον σοφίαν σύν πυρί».

β) «τήν περί τόν βίον σοφίαν».

γ) «την έμπυρον τέχνην τήν τοῦ Ήφαιστου και τήν άλλην τήν τῆς Αθηνᾶς».

Το (α) και το (β) σημαίνουν τις τεχνικές γνώσεις που είναι η υποδομή του υλικού πολιτισμού του ανθρώπου.

Με το χαρακτηρισμό «έμπυρον τέχνην τήν τοῦ Ήφαιστου» εννοεί τη μεταλλουργική, ενώ με το «τήν άλλην τήν τῆς Αθηνᾶς» εννοεί τις άλλες τέχνες, όπως για παράδειγμα την οικοδομική, την τέχνη της γεωργίας κι άλλες ειρηνικές τέχνες, που εφήυρε και προστάτευε η Αθηνά.

Στόχος του Προμηθέα ήταν η αντιστάθμιση των ατελειών λόγω κακής μοιρασιάς του αδερφού του Επιμηθέα σε πρακτικό επίπεδο. Ο γυμνός, ξυπόλυτος, άοπλος και άστρωτος άνθρωπος, μόνο με την προσφορά των πρακτικών τεχνών θα μπορούσε να φτιάξει ρούχα, παπούτσια, όπλα και κλινοσκεπάσματα, προκειμένου να επιβιώσει. Έδωσε λοιπόν ο Προμηθέας προτεραιότητα στην πρακτική πλευρά της ζωής.

3. α) Η Αθηνά εφήυρε και προστάτευε την οικοδομική και τη γεωργία. Ο Ήφαιστος ήταν θεός της φωτιάς και της μεταλλουργίας. Ο Πρωταγόρας με τον όρο «έντεχνος σοφία» εννοεί τις τεχνικές γνώσεις, τη γνώση που συμπορεύεται με την τέχνη, τη δεξιότητα και την εμπειρία σε κάποια τέχνη, β) Η τέχνη και τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα συμπεριλαμβάνονται στην έντεχνη σοφία, αφού απαιτούν δεξιότητα και εμπειρία, στοιχεία που αποτελούν το αρχικό περιεχόμενο της έννοιας «έντεχνος σοφία».

γ) Υπάρχει πρωταρχική σχέση τεχνολογίας και τέχνης. Η πρώτη δημιουργεί ξύλινα ή λίθινα εργαλεία και όπλα, τα οποία θέτει στην υπηρεσία της τέχνης. Σήμερα προσφέρει στην τέχνη εργαλεία και μηχανές, ώστε να γίνει πιο ποιοτική και πιο τέλεια. Άλλωστε και η τεχνολογία απαιτεί επιδεξιότητα και εμπειρία στις τέχνες. δ) Η τέχνη είναι εξίσου απαραίτητη στη δημιουργία πολιτισμού και στην επιβίωση του ανθρώπου, αφού με την εμπειρία, επιδεξιότητα στην τέχνη («έντεχνος σοφία») ο άνθρωπος δημιουργεί υλικό πολιτισμό.

Ενότητα 4η (εξέταση από πρωτότυπο)

Η πολιτική αρετή

Κοινό δώρο του Δία στους ανθρώπους, απαραίτητη ιδιότητα για τη συγκρότηση κοινωνιών
(συνοπτική ανάλυση της ενότητας)

Θέματα (κατά σειρά σπουδαιότητας)

- Η καθολικότητα της πολιτικής αρετής λόγω αναγκαστικής επιβολής της από το Δία.
- Προέλευση και αναγκαιότητα της πολιτικής αρετής.
- Στάδια εξέλιξης ανθρώπινου πολιτισμού.

Δομή

1. Η γένεση του πνευματικού και του υλικού - τεχνικού πολιτισμού, α. γένεση θρησκείας, β. γένεση και εξέλιξη της γλώσσας, γ. γένεση του υλικοτεχνικού πολιτισμού.
2. Οργάνωση κοινωνικού βίου (πρώτες προσπάθειες για πολιτική συμβίωση).
3. Προσφορά από το Δία της αιδούς και της δίκης.
4. Σύμπτυξη των πρώτων κοινωνικών σχηματισμών - οργάνωση βιώσιμων κοινωνιών.
5. Συμπέρασμα: Η καθολικότητα της πολιτικής αρετής.

Ερμηνευτικά σχόλια

1. «*θείας μετέσχε μοίρας*»: το θεϊκό μερίδιο του ανθρώπου είναι η φωτιά (που προέρχεται από τους θεούς). Το ανθρώπινο είδος είναι το μόνο που λόγω συμμετοχής στο θεϊκό κλήρο έχει λατρεία θεών.
2. «*ἔπειτα φωνήν καὶ ὀνόματα διηρθρώσατο*»: το βασικότερο στοιχείο πολιτισμού είναι η γλώσσα, δηλαδή το μέσο επικοινωνίας των ανθρώπων και η προϋπόθεση για την ύπαρξη κοινωνίας. Οι σοφιστές τη θεωρούσαν επινόημα του ανθρώπου, ενώ η θεοκρατική παράδοση πίστευε στην εκ φύσεως ύπαρξή της στους ανθρώπους ως δώρο επικοινωνίας από το Δία. Τη γλώσσα πάντως καλλιέργησε η ανάγκη της κοινωνικής ζωής.
3. «*ἐξήτουν δὴ ἀθροίζεσθαι*»: ο Πρωταγόρας νομίζει ότι η κοινωνία συστάθηκε λόγω του φόβου του ανθρώπου προς τα θηρία. Ο Αριστοτέλης στα «*Πολιτικά*» του υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως «*πολιτικόν ζῶον*» (φυσιοκρατική αρχή της κοινωνίας). Ο Ρουσόσό δέχεται ότι η κοινωνία είναι η παρακμή της φυσικής κοινωνίας και προτείνει επιστροφή σ' αυτήν.
4. «*αἰδῶ τε καὶ δίκην*»: ὅροι που ανθρωπολογικά σημαίνουν αντίστοιχα τον αλληλοσεβασμό (- το σεβασμό στο άγραφο δίκαιο -) και τη δικαιοσύνη (- το σεβασμό στο γραπτό δίκαιο -). Οι ὅροι χρησιμοποιούνται και στον Ησίοδο αυτούσιοι και οι αρχαίοι ποιητές πίστευαν ότι τα στοιχεία αυτά μαζί με τη Νέμεση εξασφάλιζαν τη σωτηρία στις πόλεις.
5. «*κτείνειν ὡς νόσον πόλεως*»: το τέλος του μύθου. Όποιος δεν συμβιβάζεται με την επιτακτική ανάγκη συμμετοχής στην «*αιδώ*» και τη «*δίκη*» κρίνεται νοσηρός και επικίνδυνος για το κοινωνικό σώμα. Υπερβολική, ωμή και εξιδανικευμένη απαίτηση.

Ανάλυση βασικών θεμάτων

1. Ο άνθρωπος απέκτησε θεϊκό μερίδιο επειδή:
  - α. η φωτιά και οι τεχνικές γνώσεις ανήκαν κατ' αποκλειστικότητα στους θεούς.
  - β. οι άνθρωποι τα απέκτησαν με θεϊκή παρέμβαση, δηλαδή του Προμηθέα.
2. **Γένεση της θρησκείας**: η πίστη στο θείο δεν είναι έμφυτη. Ο άνθρωπος πήρε μερίδιο από τα θεία πράγματα, λόγω αυτού του μεριδίου συγγένεψε με τους θεούς, πίστεψε στην ύπαρξή τους και άρχισε να τους λατρεύει, οργανώνοντας λατρευτικές ενέργειες και κατασκευάζοντας βοηθητικά λατρευτικά αντικείμενα. Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι η παραπάνω άποψη είναι καθαρά πλατωνική, αφού ο Πρωταγόρας ήταν αγνωστικιστής (δηλαδή αμφέβαλλε για την ύπαρξη θεών).
3. **Γένεση και εξέλιξη της γλώσσας**: η πρωταγόρεια και εν γένει η σοφιστική άποψη υποστηρίζει τη «*νόμω*» δημιουργία της γλώσσας από τον ίδιο τον άνθρωπο λόγω κοινωνικών αναγκών. Η πορεία από τους άναρθρους ήχους φωνής σε έναρθρους φθόγγους γίνεται σήμερα αποδεκτή και από τους σύγχρονους γλωσσολόγους. Ο Ηρόδοτος αντίθετα ήταν οπαδός της «*φύσει*»

ύπαρξης της γλώσσας, ως δώρο δηλαδή του Θεού στον άνθρωπο.

4. Μετά τη δημιουργία τομέων ηθικού πολιτισμού (θρησκεία) και πνευματικού (γλώσσα), ο άνθρωπος επιδόθηκε και σε στοιχεία υλικοτεχνικού πολιτισμού (κατοικία, ενδύματα, στρωσίδια και τροφή από προϊόντα της γης) για την κάλυψη των βιοτικών του αναγκών.
5. **Γένεση των πρώτων πόλεων (οργανωμένων κοινωνιών):** η σοφιστική άποψη θεωρεί ότι οι πόλεις προέκυψαν «νόμω» λόγω της ανάγκης που δημιουργήθηκε από το φόβο των άγριων θηρίων.
Ο Αριστοτέλης αντίθετα μιλά για «φύσει» οργάνωση πόλεων και ονομάζει τον άνθρωπο εκ φύσεως ζώο πολιτικό.
Ο Πλάτωνας αποδίδει την οργάνωση πόλεων και σε οικονομικά κίνητρα, αφού οι άνθρωποι δεν μπορούσαν μόνοι τους να καλύψουν όλες τις ανάγκες τους.
6. Η δημιουργία πόλεων κανονικά προηγείται χρονικά και είναι προϋπόθεση για τη γένεση θρησκείας και γλώσσας. Στο κείμενο όμως η οργάνωση κοινωνιών έπεται, τουλάχιστον στη διήγηση, του ηθικοπνευματικού πολιτισμού. Ωστόσο, δεν πρέπει να θεωρήσουμε τη σειρά του κειμένου χρονολογική, αλλά απλώς λειτουργική, ώστε στο τέλος να αναλυθεί η θεωρία για την πολιτική αρετή.
7. Ο Δίας ως σπλαχνικός πατέρας (στα πρότυπα της Θείας Πρόνοιας της χριστιανικής θρησκείας) και παρ' όλο τον αγνωστικισμό του Πρωταγόρα, παρουσιάζεται ως σωτήρας του ανθρώπινου γένους, στο οποίο εμφυτεύει μέσω του Ερμή την «αίδω» και τη «δίκη», στοιχεία που αποτελούν την πολιτική αρετή και ισχυροποιούν την οργάνωση των πόλεων.
8. Η «αίδω» είναι η ηθικότητα, η ηθική συνείδηση, ο σεβασμός στους άγραφους νόμους, το φιλότιμο και ο αυτοσεβασμός. Η «δίκη» είναι το συναίσθημα της δικαιοσύνης, η αντίληψη του δικαίου και αδίκου, ο σεβασμός των γραπτών νόμων και των δικαιωμάτων των άλλων. Οι δύο αυτές έννοιες, όταν γίνονται πράξη, κρατούν τους ανθρώπους ψυχικά δεμένους, ώστε να μη συγκρούονται και να μη διαταράσσεται η ομαλή τους συμβίωση.
9. Συμπέρασμα του πρωταγόρειου μύθου (κατά τον ίδιο το σοφιστή): ο Πρωταγόρας έχει με το μύθο αποδεχθεί την καθολικότητα συμμετοχής των ανθρώπων στην πολιτική αρετή ως βασική προϋπόθεση ύπαρξης οργανωμένων κοινωνιών και έτσι δικαιολογεί την ανοχή των Αθηναίων στην εκκλησία του δήμου για ζητήματα πολιτικά από μέρους όλων των πολιτών ανεξαιρέτως.
10. Στην 4η ενότητα ο Πρωταγόρας δέχεται και αιτιολογεί την καθολικότητα και την αναγκαιότητα της πολιτικής αρετής, όμως δεν αποδεικνύει ότι αυτή είναι διδακτική. Πάντως, στο μύθο η πολιτική αρετή δόθηκε στον άνθρωπο αργότερα. Επομένως, δεν είναι έμφυτη κι αυτό ίσως υποδηλώνει ότι είναι διδακτική.
11. **Σύγκριση Πρωταγόρα και Αισχύλου για την παρουσίαση του Προμηθέα:** Ο τιτάνας παρουσιάζεται και στους δύο ως μεγάλος ευεργέτης του ανθρώπινου γένους, αφού χάρισε σ' αυτό τη φωτιά. Ο Αισχύλος βάζει τον Προμηθέα να διδάσκει στους ανθρώπους όλες τις τέχνες και παραλείπει την παρέμβαση του Δία και τις αναφορές στην πολιτική αρετή. Στόχος του Αισχύλου είναι η απαρίθμηση των ευεργεσιών του Προμηθέα. Ο Πρωταγόρας μέσω του Προμηθέα επιχειρεί να λύσει κοινωνιολογικούς προβληματισμούς και να αποδείξει μια θέση (το διδακτό της πολιτικής αρετής). Πρωταγόρας και Αισχύλος υιοθετούν την αισιόδοξη εκδοχή του μύθου, με τη συνεχή βελτίωση του ανθρώπινου είδους. Αντίθετα, ο Ησίοδος εκφράζει την απαισιόδοξη άποψη. Η «αίδω» και η «δίκη» υπήρχαν στον άνθρωπο, αλλά τον εγκατέλειψαν κι έφυγαν στον ουρανό.

Ενότητα 5η (εξέταση από πρωτότυπο)

«Η πολιτική αρετή ως κοινή και φυσική ιδιότητα όλων των ανθρώπων»
(συνοπτική ανάλυση της ενότητας)

Θέματα και δομή

α. Στην πρώτη παράγραφο δίνεται μία απόδειξη για την καθολικότητα της πολιτικής αρετής.

β. Στη δεύτερη παράγραφο δίνεται η πρώτη απόδειξη για το διδακτό της πολιτικής αρετής (η δεύτερη απόδειξη παρουσιάζεται στην ενότητα 6).

Ερμηνευτικά σχόλια

1. **«ἀμῶς γέ πως»:** ο Πρωταγόρας πιστεύει στην υποχρεωτική - απόλυτη συμμετοχή των ανθρώπων στην πολιτική αρετή με οποιονδήποτε τρόπο, χωρίς δηλαδή να τον ενδιαφέρει η ποιότητα της αρετής, αλλά μόνο η ελάχιστη δικαιοσύνη. Η ποινή για όποιον δεν συμβιβάζεται είναι εδώ ελαφρότερη υποτίθεται από το «κτείνειν» της 4ης ενότητας: τέλειος αποκλεισμός από οποιαδήποτε κοινωνία.
2. **«ὅτι δὲ αὐτὴν οὐ φύσει ἡγοῦνται...ἀλλὰ διδακτόν...»:** αντίφαση με τα προηγούμενα λεγόμενα του Πρωταγόρα στην 4η ενότητα. Εδώ λέει ότι η αρετή δεν είναι έμφυτη και ότι διδάσκεται και αποκτιέται με την επιμέλεια. Ο Πρωταγόρας σταδιακά διαχωρίζει τη φυσική προδιάθεση - λειτουργία από τη διδακτική - βελτιώσιμη διαδικασία (όπως δηλαδή θεωρεί ότι είναι η

πολιτική αρετή) [η αρετή εν δυνάμει ιδιότητα των ανθρώπων].

3. «έξ επιμελείας και άσκήσεως και διδαχής»: οι τρεις μορφές παιδευτικής λειτουργίας:

α) Επιλογή εκείνων που είναι σκόπιμο να προσφερθούν «έπιμέλεια».

β) Εξασφάλιση πραγματικών συνθηκών αγωγής για ολοκληρωμένη πρόσκτηση και οικείωση των μαθήσεων «άσκησις».

γ) Θεωρητική κατάρτιση και πλουτισμός γνώσεων «διδαχή».

1η παράγραφος ενότητας

Το τεκμήριο για την καθολικότητα της πολιτικής αρετής

Ο Πρωταγόρας επιδιώκει να αποδείξει το εξής: ότι όλοι οι άνθρωποι νομίζουν πως κάθε άνδρας έχει μερίδιο στην πολιτική αρετή (αποδεικτέα θέση). Για να το πετύχει αυτό χρησιμοποιεί δύο παραδείγματα, τα οποία θεωρεί ότι ενισχύουν την άποψή του περί **καθολικότητας** της πολιτικής αρετής.

Το πρώτο αναφέρεται σ' έναν αυλητή, ο οποίος δεν είναι καλός στην τέχνη του. Αν πει την αλήθεια για την ανικανότητά του, θεωρείται μυαλωμένος. Αν πει όμως ψέματα, θεωρείται τρελός.

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά έναν άνθρωπο που δεν είναι δίκαιος. Αν αυτός πει την αλήθεια, τότε θεωρείται τρελός. Αν προσποιηθεί ότι είναι δίκαιος, τότε χαρακτηρίζεται μυαλωμένος.

Ο Πρωταγόρας δηλαδή πιστεύει ότι όλοι πρέπει να ισχυρίζονται ότι είναι δίκαιοι, έστω κι αν δεν είναι («πάντας δεῖν φάναι εἶναι δίκαιους») και επιπλέον ότι είναι αναγκαίο ο καθένας να έχει μερίδιο στην πολιτική αρετή («ἀναγκαῖον οὐδένα...μετέχειν αὐτῆς»).

Σημείωση: Ο Πρωταγόρας θεωρεί ότι η πολιτική αρετή συνίσταται σε επιμέρους αρετές και στην ενότητα 5 εισάγει την έννοια **της δικαιοσύνης** ως μία απ' αυτές. Στο τέλος της ενότητας νοείται ως επιμέρους αρετή και η ευσέβεια.

Το στοιχείο της καθολικότητας της πολιτικής αρετής δε χρησιμοποιήθηκε από το Σωκράτη στην πρώτη ενότητα. Εδώ το εισάγει ο Πρωταγόρας και επιδιώκει να το αποδείξει ως απορρέουσα άποψη των ισχυρισμών του Σωκράτη κι, όπως πιστεύει, ως πρώτο βήμα για την απόδειξη του διδακτού της πολιτικής αρετής. Άλλωστε, η καθολικότητα απαντά και στην τακτική των Αθηναίων στην εκκλησία του δήμου περί πολιτικών θεμάτων, που επικαλέστηκε ο Σωκράτης.

Ο Πρωταγόρας τελικά προσπαθεί να αποδείξει ότι την αρετή την έχουν όλοι, αλλά καταλήγει στο ότι πρέπει να την έχουν όλοι, είναι ανάγκη να την έχουν όλοι και περισσότερο πρέπει να δείχνουν ότι την έχουν όλοι.

Όλος ο συλλογισμός του Πρωταγόρα στην 1η παράγραφο δεν είναι λογικά ορθός. Η αποδεικτέα θέση είναι μια **αποφαντική** διατύπωση, που στηρίζεται σε δύο **δεοντολογικές** διατυπώσεις. **Δηλαδή:** αποδεικτέα θέση → όλοι νομίζουν ότι κάθε άνδρας έχει μερίδιο στην πολιτική αρετή. Γιατί → **α)** όλοι πρέπει να ισχυρίζονται ότι είναι δίκαιοι και **β)** είναι αναγκαίο ο καθένας να έχει μερίδιο στην πολιτική αρετή.

Δεν υπάρχει αποδεικτική ισχύ στις αιτιολογήσεις. Ο Πρωταγόρας μας λέει τι πρέπει να συμβαίνει, όχι τι συμβαίνει στην πραγματικότητα.

Ο συλλογισμός του Πρωταγόρα «θεραπεύεται» ως προς την ορθότητά του, εάν η αποδεικτέα θέση του έλεγε: «όλοι οι άνθρωποι θεωρούν ότι κάθε άνδρας πρέπει να συμμετέχει στη δικαιοσύνη και στην πολιτική αρετή».

2η παράγραφος ενότητας

Πρώτη απόδειξη για το διδακτό της αρετής

Ο Πρωταγόρας θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι η αρετή είναι διδακτή, στηριζόμενος εξ ολοκλήρου τώρα σε δικά του παραδείγματα κι όχι στην ερμηνεία των λεγομένων του Σωκράτη στην πρώτη ενότητα.

Ο σοφιστής προτάσσει την αποδεικτέα θέση του συλλογισμού του (που θα επαναληφθεί κι ως συμπέρασμα στην αρχή της 6ης ενότητας) και κάνει μια προσθήκη: πρώτα θα αποδείξει από που δεν προέρχεται η αρετή και στη συνέχεια από που προέρχεται.

Για να το πετύχει αξιοποιεί δύο ομάδες παραδειγμάτων από την εμπειρία του καθημερινού βίου. Σύμφωνα με τα παραδείγματα, η αρετή δεν προέρχεται από τη φύση (αντίφαση με τα λεγόμενα της 4ης ενότητας - εκτός εάν θεωρήσουμε εκεί την αρετή ως εν δυνάμει ιδιότητα των ανθρώπων), ούτε έρχεται από μόνη της χωρίς ανθρώπινη προσπάθεια, ούτε είναι αποτέλεσμα τύχης.

Τα παραδείγματα της 1ης ομάδας αφορούν φυσικά ή τυχαία ανθρώπινα μειονεκτήματα (ασχήμια, μικρό ανάστημα, ασθενικό σώμα), για τα οποία υπεύθυνη είναι η φύση ή η τύχη και δεν επιδέχονται ανθρώπινη παρέμβαση ή καλύτερα δεν οφείλονται στην ευθύνη ή τη βούληση του ανθρώπου και κανένας δεν επιδιώκει να τα διορθώσει με νοθεσίες, διδασκαλία και τιμωρίες.

Σημείωση: Ο Πρωταγόρας εδώ φανερώνει τον **αγνωστικισμό** του. Απορρίπτει τις θεοκρατικές ερμηνείες (που αναγκαστικά ασπάστηκε στην 4η ενότητα) και αποδέχεται την ύπαρξη τελεολογικής αρχής στη φύση. Υπάρχουν δηλαδή στον άνθρωπο προκαθορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία ρυθμίζονται και από τον αστάθμητο παράγοντα της τύχης. Πουθενά δε γίνεται λόγος για επέμβαση του θείου.

Τα παραδείγματα της 2ης ομάδας αφορούν όχι φυσικά προτερήματα ή ελαττώματα, αλλά επίκτητα που καλλιεργούνται με την επιμέλεια, άσκηση και διδασκαλία (π.χ. δικαιοσύνη - αδικία, ευσέβεια - ασέβεια). Για την αρνητική τους όψη θυμώνουμε και για να διορθωθούν τιμωρούμε και νοθετούμε όσους τα έχουν (δηλαδή εφαρμόζουμε μεθόδους διδασκαλίας και μάθησης). Αυτά τα στοιχεία είναι κομμάτια της πολιτικής αρετής. Επομένως, αυτή διδάσκεται (κατά τον Πρωταγόρα).

Κριτική της απόδειξης Η απόδειξη δεν είναι πειστική. Γιατί:

1. Ο Πρωταγόρας χρησιμοποιεί ένα είδος **σοφίσματος (λήψη του ζητούμενου)**. Χρησιμοποιεί την αποδεικτέα θέση του ταυτόχρονα κι ως αποδεικτικό επιχείρημα.
2. Οι σκέψεις του Πρωταγόρα έρχονται σε αντίθεση με το συμπέρασμα (ενότητα 4η και 1η παράγραφος ενότητας 5) για την καθολικότητα της πολιτικής αρετής. Και αυτό γιατί ο Πρωταγόρας αναγνωρίζει ότι υπάρχουν άνθρωποι που δεν έχουν αρετή (πρβλ. «ὧ ἄν παραγίγνηται» και «ἐάν τις ταῦτα μὴ ἔχη»), [Μπορούμε, βέβαια, να θεωρήσουμε την πολιτική αρετή ως εν δυνάμει ανθρώπινο χαρακτηριστικό και μάλιστα καθολικής φύσεως, που εξελίσσεται ανάλογα με την προσπάθεια και τους χειρισμούς κάθε ανθρώπου - οπότε αίρεται η παραπάνω αντίθεση].
3. Ο Πρωταγόρας αποδεικνύει τι πιστεύουν οι άνθρωποι και ο ίδιος, όχι τι συμβαίνει πραγματικά.

Ενότητα 6η (εξέταση από πρωτότυπο)

«Η παιδευτική σημασία της τιμωρίας ως απόδειξη του διδακτού της αρετής»
2η απόδειξη για το διδακτό της πολιτικής αρετής από τον Πρωταγόρα
(συνοπτική ανάλυση της ενότητας)

Θέμα του κειμένου είναι η παιδευτική σημασία της τιμωρίας ως αποδεικτικό στοιχείο για το διδακτό της αρετής.

Δομή

1. Συμπέρασμα της προηγούμενης απόδειξης και σύνδεση με τα επόμενα (πρώτη περίοδος της ενότητας).
2. Το θέμα και η αποδεικτέα θέση (δεύτερη περίοδος της ενότητας).
3. Η απόδειξη: ο διττός στόχος της έλλογης τιμωρίας «Οὐδέεις...πολίται».
4. Το συμπέρασμα: «ὥστε...ἀρετήν».
5. Συγκεφαλαίωση για την καθολικότητα και το διδακτό της αρετής (τελευταία περίοδος ενότητας).

Ερμηνευτικά σχόλια

1. «οὐδέεις γὰρ κολάζει τοὺς ἀδικοῦντας...ἀποτροπῆς γοῦν ἔνεκα κολάζει»: ο Πρωταγόρας στο πλαίσιο ενός εξόφθαλμου νεωτερισμού για την εποχή του υποστηρίζει ότι η τιμωρία είναι ένας τρόπος σωφρονισμού του δράστη, παραδειγματισμού και αποτροπής για τους άλλους, τη στιγμή που εκείνη την εποχή η τιμωρία αντιμετωπιζόταν κι ως μέσο εκδίκησης για το σφάλμα του άδικου.
Ο Αριστοτέλης διακρίνει την ποινή σε **τιμωρία** (=αποσκοπούσε στην εκδίκηση) και **κόλαση** (=αποσκοπούσε στο καλό αυτού που θα τη δεχόταν). Ο Πλάτων στο «Γοργία» θεωρεί την ποινή ως θεραπεία της άρρωστης και αμαρτωλής ψυχής.
Ο Πίνδαρος αναφέρει ότι η ποινή αποσκοπεί στη βελτίωση των άλλων ανθρώπων.
2. «ἵνα μὴ αὖθις ἀδικήσῃ - ἀποτροπῆς γοῦν ἔνεκα κολάζει»: ο Πρωταγόρας θεωρεί την ποινή σαν μέσο βελτίωσης και αποτροπής από το κακό. Στην 4η ενότητα όμως μας είπε ότι όποιος δεν έχει συμμετοχή στην «α ιδώ» και τη «δίκη» πρέπει να φονεύεται σαν αρρώστια της πόλης ή έστω να αποκλείεται από κάθε κοινωνία (ενότητα 5η). Πρόκειται για φανερή αντίφαση, η οποία όμως αίρεται στην ενότητα 7.
3. «ἀποδέδεικταί σοι ἰκανῶς»: ο Πρωταγόρας έπρεπε να αποδείξει το σωφρονιστικό και παραδειγματικό χαρακτήρα των ποινών, πολύ περισσότερο σε μια κοινωνία που δεν αποδεχόταν πλήρως αυτόν τον χαρακτήρα. Η αυθαίρετη παραδοχή της παραπάνω

άποψης αναγορεύει λανθασμένα αυτό που χρειάζεται απόδειξη σε αποδεικτικό στοιχείο (**λήψη του ζητούμενου**).

Επίσης, στον ισχυρισμό ότι οι Αθηναίοι επιβάλλουν ποινές στους άδικους, επειδή νομίζουν ότι η αρετή διδάσκεται και αποκτιέται με την επιμέλεια (βλ. 5η ενότητα), το αίτιο δεν έχει αποδειχτεί, κι όμως χρησιμοποιείται ως αποδεικτικό στοιχείο.

Ανάλυση βασικών θεμάτων Ο σκοπός και η σημασία της τιμωρίας

Ο Πρωταγόρας ξεκαθαρίζει τη σημασία του «κολάζειν». Αποκλείει την τιμωρία ως άλογη και τυφλή εκδίκηση και ονομάζει άγρια ζώα όσους την εφαρμόζουν με αυτό το νοσηρό σκεπτικό. Αναγνωρίζει μάλιστα στην τιμωρία σκοπούς παιδευτικούς. Πρόκειται για την έλλογη τιμωρία, η οποία σαφώς δεν έχει στόχο την ακύρωση ή θεραπεία του αδικήματος (πράγμα αδύνατο), αλλά ο ρόλος της είναι διττός:

- α) ο σωφρονισμός εκείνου που έχει διαπράξει την αδικία, ώστε αστός να μην υποπέσει ξανά στο μέλλον σε αδίκημα, και**
- β) ο παραδειγματισμός των άλλων.**

Ο Πρωταγόρας απορρίπτει την ανταποδοτική και εκδικητική ποινή με κατασταλτικό χαρακτήρα και προτάσσει το σωφρονιστικό και παιδευτικό της νόημα. Και αυτό γίνεται σε μια εποχή που η τιμωρία ήταν αλληλένδετη με την εκδίκηση και την ικανοποίηση του ίδιου του παθόντος ή των συγγενών ενός θύματος. Έτσι, οι απόψεις του Πρωταγόρα μπορούν να χαρακτηριστούν υψηλές, φωτισμένες και ρηξικέλευθες και να αναχθούν στην αρχή των επιστημών του δικαίου.

Η μη συμμετοχή στην «αίδῶ» (αλληλοσεβασμός) και τη «δίκη» (δικαιοσύνη) πέρασε από πολλά επίπεδα ως προς την αντιμετώπισή της. Ο Πρωταγόρας μέσα από αντιφάσεις, στην ουσία χαλαρώνει από ενότητα σε ενότητα αυτό που στην αρχή διατύπωσε απόλυτα, ώσπου αίρει τις αντιφάσεις στην ενότητα 7.

Ενότητα 4η: ο μη συμμετέχων σε «αίδῶ» και τη «δίκη» να φονεύεται ως αρρώστια της πόλης.

Ενότητα 5η: να αποκλείεται τελείως από κάθε κοινωνία.

Ενότητα 6η: να υφίσταται βελτιωτική τιμωρία.

Ενότητα 7η: να σκοτώνεται ή να εκδιώκεται από την πόλη ως ανίατη περίπτωση, αν και μετά τη διδασκαλία και την τιμωρία δεν υπακούει στην «αίδῶ» και τη «δίκη».

Συμπέρασμα του Πρωταγόρα

Εφόσον η τιμωρία χρησιμοποιείται σωφρονιστικά και παραδειγματικά για την αποτροπή μελλοντικής αδικίας από τους ανθρώπους, αυτό σημαίνει ότι πιστεύουν στο διδακτό της αρετής. Μπορεί δηλαδή κάποιος να βελτιωθεί αποβάλλοντας την αδικία και να στραφεί στην αρετή, αποκτώντας μερίδιο σ' αυτήν κάτω από την επίδραση της ποινής, δηλαδή ενός εξωτερικού παράγοντα.

Ο Πρωταγόρας γενικεύει το παραπάνω συμπέρασμα σε όλους τους ανθρώπους (σε ιδιωτικό και σε δημόσιο βίο). Στον ιδιωτικό γονείς και παιδαγωγοί τιμωρούν τα παιδιά - μαθητές και στο δημόσιο πεδίο το κράτος τιμωρεί τους παραβάτες των νόμων. Στο σύνολο αυτό περιλαμβάνονται και οι Αθηναίοι, που αποδέχονται την αρετή ως διαδικασία εξελίξιμη και βελτιώσιμη (επομένως και διδακτή), μέσω της παιδευτικής σημασίας των ποινών που επιβάλλουν.

Με την 6η ενότητα ο Πρωταγόρας ολοκληρώνει την ανασκευή του 1ου επιχειρήματος του Σωκράτη περί καθολικότητας και μη εξαρτώμενης από διδασκαλία αρετής (πρβλ. ενότητα 1 παράδειγμα εκκλησίας του δήμου).

α' παράγραφος ενότητας 5: η καθολικότητα της πολιτικής αρετής,

β' παράγραφος ενότητας 5: πρώτη απόδειξη διδακτού πολιτικής αρετής, ενότητα 6: δεύτερη απόδειξη διδακτού πολιτικής αρετής.

Για την κριτική των σκέψεων του Πρωταγόρα και της 2ης απόδειξης του διδακτού της πολιτικής αρετής στη ενότητα 6, βλέπε ερμηνευτικά σχόλια Νο3.

Τα ρήματα της αρχαίας ελληνικής «τιμωροῦμαι» και «κολάζω» σημαίνουν γενικά «τιμωρώ». Το πρώτο όμως σημαίνει «τιμωρώ, για να πάρω εκδίκηση», ενώ το δεύτερο «τιμωρώ, για επανόρθωση ή διόρθωση». Στο κείμενο της 6ης ενότητας δε γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ των δύο σημασιών.

Το πνεύμα θέσπισης νόμων και επιβολής ποινών στη σύγχρονη εποχή:

- 1.** Ο νόμος πρέπει να περιφρουρεί τα δικαιώματα των πολιτών και να εξασφαλίζει την ομαλή κοινωνική λειτουργία έναντι των παρανόμων.
- 2.** Σε κάθε αξιόποινη πράξη επιβάλλεται η εξονυχιστική έρευνα για την αποφυγή άδικης τιμωρίας.
- 3.** Η ποινή πρέπει να έχει σωφρονιστικό και παραδειγματικό χαρακτήρα και να μην είναι εκδικητική και απλά εκφοβιστική.
- 4.** Πρέπει να γίνονται σεβαστά τα ανθρώπινα δικαιώματα όσων εκτίουν ποινές σε σωφρονιστικά καταστήματα.

5. Μέριμνα για την ομαλή επανένταξη στον κοινωνικό ιστό των σωφρονισθέντων, στο πλαίσιο μιας τακτικής κατανόησης και ανθρωπιάς.

Ενότητα 7η (εξέταση από μετάφραση)

Η διδασκαλία της αρετής από την οικογένεια και την κοινωνία

Προσπάθεια ανασκευής του 2ου επιχειρήματος του Σωκράτη στην 1η ενότητα, περί αδυναμίας μεταλαμπάδευσης της πολιτικής αρετής από τους κατόχους της, επιφανείς πολιτικούς άνδρες στα παιδιά τους.
(συνοπτική ανάλυση της ενότητας)

Θέμα: Η ενότητα 7 του σχολικού εγχειριδίου αποτελείται από δύο μέρη:

- α)** Θέμα του 1ου μέρους είναι η διδασκαλία της αρετής από τους άριστους άνδρες στα παιδιά τους.
β) Θέμα του 2ου μέρους είναι η δια βίου εκπαίδευση των Αθηναίων ως απόδειξη του διδακτού της αρετής.

Δομή: Η αποδεικτέα θέση (αντίθετη με τη θέση του Σωκράτη).

1. Η διδασκαλία της αρετής από τους άριστους άνδρες στα παιδιά τους.
α) Η αρετή και τα μέρη της.
β) Η βελτίωση και τα επίχειρα της άρνησης γι' αυτήν.
γ) Η απόδειξη και το συμπέρασμα.
2. Η δια βίου εκπαίδευση ως απόδειξη του διδακτού της αρετής.
α) Τα τρία στάδια της αγωγής στον ιδιωτικό και στο δημόσιο βίο: φορείς, μέθοδοι, περιεχόμενο, σκοπός της αγωγής.
β) Συμπέρασμα για το διδακτό της αρετής.

Ερμηνευτικά σχόλια

1. «*δε θα σου πω μύθο, αλλά λόγο*»: μετά το μύθο της δημιουργίας του κόσμου και την ερμηνεία του, ο Πρωταγόρας θα μιλήσει με πραγματικά γεγονότα, δηλαδή με «*λόγον*», που τον θεωρεί όμως ως φυσική συνέχεια του μύθου και απάντηση στο 2ο επίχειρημα του Σωκράτη στην ενότητα 1.
2. «*έτσι μόνο μπορεί να λυθεί η απορία που έχεις*»: το αν διδάσκουν ή όχι οι πολιτικοί στα παιδιά τους την αρετή έχει τη λύση του κατά τον Πρωταγόρα στο αν αυτή υπάρχει ή όχι. Γιατί αν υπάρχει και είναι ενιαία και η μη συμμετοχή σ' αυτήν επισείει τιμωρία, τότε είναι αξιοπερίεργο πως οι πολιτικοί δεν τη διδάσκουν στα παιδιά τους, τη στιγμή που τους διδάσκουν άλλα χαμηλότερης αξίας πράγματα. Φυσικά, το σκεπτικό αυτό δεν αποδεικνύει ότι όντως η αρετή διδάσκεται, απλά επισημαίνει ότι είναι σημαντικότερο να διδαχθεί.
3. «*η δικαιοσύνη και η σωφροσύνη και το όσιον*»: είναι ονόματα ενός και του ίδιου πράγματος, δηλαδή της αρετής, την οποία ο Πρωταγόρας αντιλαμβάνεται ως ενιαίο σύνολο.
4. «*μπορούμε να πιστέψουμε κάτι τέτοιο, Σωκράτη;*»: η απόδειξη του Πρωταγόρα για τη διδασκαλία της αρετής από τους πολιτικούς στα παιδιά τους είναι ρητορική κι όχι λογική. Το συμπέρασμα διατυπώνεται αυταρχικά κι απόλυτα: πρέπει να γίνει παραδεκτό ότι οι πολιτικοί διδάσκουν στα παιδιά τους τη σοφία τους, δηλαδή την πολιτική αρετή, αφού πρόκειται για παιδευτική δραστηριότητα που ρυθμίζει το σπουδαιότερο, τη συμπεριφορά κάθε ανθρώπου - πολίτη. Ο συλλογισμός έχει αποθετική (αρνητική) διατύπωση από μέρους του Πρωταγόρα και θα συμπληρωθεί στη συνέχεια με θετική (καταφατική) διατύπωση. Συνοπτικά: δεν είναι δυνατό να μην αποτελεί αντικείμενο διδασχής η αρετή. Θα χρειαστεί όμως να φανεί ότι πράγματι αποτελεί αντικείμενο διδασχής.
5. «*αμέσως μόλις αρχίσει να καταλαβαίνει ένα παιδί τι του λένε*»: το παιδί αρχίζει να παίρνει μαθήματα από τον 6ο ή τον 7ο χρόνο της ηλικίας του. Για την ηλικία έναρξης των μαθημάτων οι αρχαίοι διαφωνούσαν. Ο Πλάτων υποστήριξε ότι το 10ο χρόνο ζωής του ένα παιδί έπρεπε να αρχίζει γραφή κι ανάγνωση, ώστε να μπορεί να υπομένει τις πιθανές τιμωρίες που θα του επιβάλλονταν. Μέχρι τότε έπρεπε να κάνει μόνο σωματικές ασκήσεις.
6. «*παραμάνα (τροφός)*»: ήταν η γυναίκα δούλα ή ελεύθερη, με μισθό, που ασχολούνταν με την περιποίηση των νηπίων. Υπήρχαν δύο ειδών τροφοί: α) η τίτη, που θήλαζε το παιδί και β) η τιθήνη, που περιποιούνταν το παιδί μέχρι την ηλικία των 6 ή 7 ετών.
7. «*παιδαγωγός*»: ήταν άνδρας, συνήθως δούλος, που αναλάμβανε την περιποίηση του παιδιού από 7 μέχρι 18 ετών. Φρόντιζε για τη διαγωγή του παιδιού, το συμβούλευε, το τιμωρούσε, το προφύλαγε από κακές πράξεις, το παρακολουθούσε στη μελέτη των μαθημάτων του και το συνόδευε στο σχολείο, όπου μπορούσε να παρακολουθήσει και το μάθημα.
8. «*όταν το στέλνουν στους δασκάλους δίνουν εντολή*»: τα σχολεία στην αρχαία Αθήνα ήταν ιδιωτικά και οι δάσκαλοι

πληρώνονταν από τους γονείς. Έτσι, δικαιολογείται και η φράση «δίνουν εντολή». Η πολιτεία επέβλεπε όμως τη μόρφωση που παρείχαν αυτά τα σχολεία.

9. «να επιμεληθεί ο δάσκαλος περισσότερο την εύκοσμίαν των παιδιών»: ο κύριος σκοπός της αγωγής των αρχαίων ήταν η συγκρότηση ηθικής προσωπικότητας περισσότερο, παρά ανθρώπου πολυγνώστη. Το ιδανικό φυσικά ήταν και είναι να συμβαίνουν και τα δύο.
10. «η πόλη τους αναγκάζει να μάθουν τους νόμους»: στην αρχαία Αθήνα οι νόμοι γράφονταν σε ξύλινες πλάκες (κύβεις) και τοποθετούνταν στη βασιλεία στοά, για να τους βλέπουν και να τους διαβάζουν όλοι οι πολίτες.
11. «αναγκάζει και όσους ασκούν ένα αξίωμα και όσους άρχονται να συμμορφώνονται με αυτούς»: ιδανικός πολίτης ήταν αυτός που ήξερε να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις της διακυβερνήσεως της πόλης, που ήταν το να κυβερνάει σωστά και δίκαια, αλλά και να πειθαρχεί σαν κυβερνώμενος στους άρχοντες και τους νόμους της πατρίδας του.
12. «εϋθύνες»: πρόκειται για τη λογοδοσία που οφείλει να κάνει κάθε πολίτης για όποια δουλειά είχε αναλάβει να εκτελέσει με εντολή της πολιτείας. Ήταν ακόμα υποχρεωμένος να κάνει «απόδοση λογαριασμού» στην περίπτωση που διαχειρίστηκε δημόσιο χρήμα και να παρουσιάσει ισολογισμένους λογαριασμούς.
13. «Αποδείξεις Πρωταγόρα»: το ότι οι πολιτικοί διδάσκουν την πολιτική αρετή στα παιδιά τους το αποδεικνύουν κατά τον Πρωταγόρα τα εξής:
  - α) το ότι όλοι (παραμάνα, μητέρα, παιδαγωγός, πατέρας) διδάσκουν και νουθετούν τα παιδιά τους από μικρή ηλικία και ο ολόκληρη τη ζωή τους.
  - β) το ότι τα στέλνουν σε δασκάλους και τους αναθέτουν να φροντίσουν περισσότερο για την ηθική διαπαιδαγώγηση απ' ό,τι για τις ξερές γνώσεις,
  - γ) το ότι η πόλη αναγκάζει τα παιδιά να μάθουν τους νόμους και να ζουν σύμφωνα μ αυτούς.
  - δ) Σαν συμπέρασμα όλων των παραπάνω προβάλλεται: εφόσον τόση φροντίδα καταβάλλεται για την αρετή σε ιδιωτικό και δημόσιο βίο, θα ήταν άξιο απορίας αν δεν μπορούσε να διδαχθεί. Όμως οι παραπάνω σκέψεις απλά εξαιρούν την αξία της πολιτικής αρετής και τη σημασία που έχει στη συνείδηση των ανθρώπων και της πολιτείας, δεν αποδεικνύουν ότι όντως μπορεί να διδαχθεί.

Ανάλυση βασικών θεμάτων

Α μέρος ενότητας 7: Η διδασκαλία της αρετής από τους άριστους άνδρες στους γιους τους.

1. Η αρετή και μέρη της: την πολιτική αρετή ο Πρωταγόρας την αναφέρει ως «άνδρὸς ἀρετήν», την οποία συνιστούν η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη και η οσιότητα (η ευσέβεια), που είναι μεν τα μέρη της, αλλά ο Πρωταγόρας την αντιλαμβάνεται ως αδιάλειπτη ενότητα.
2. Η απόδειξη ότι οι άριστοι άνδρες μπορούν να διδάξουν στα παιδιά τους την πολιτική αρετή γίνεται με λόγο χαλαρό και πλατειαστικό από τον Πρωταγόρα, ο οποίος μάλλον βρίσκεται σε αμηχανία και γι' αυτό φλυαρεί και επαναλαμβάνεται. Στην αρχή διατυπώνεται μια ρητορική ερώτηση, της οποίας η απάντηση είναι η αρετή και ακολουθούν επτά (7) διαδοχικές υποθετικές προτάσεις με ρητορικό ύφος, οι οποίες έχουν υποτίθεται δεδομένες απαντήσεις.
  - Υπάρχει ένα πράγμα στο οποίο είναι αναγκαίο να μετέχουν όλοι οι πολίτες, για να είναι δυνατή η ύπαρξη πόλης.
  - Αυτό το πράγμα είναι η ανδρὸς ἀρετή, δηλαδή η πολιτική αρετή.
  - Αν κάποιος δε μετέχει στην αρετή, πρέπει να τον τιμωρούμε, για να βελτιωθεί και να μετέχει κι αυτός σ' αυτήν.
  - Αν όμως παρ' όλα αυτά δε συμβιβάζεται, πρέπει να αποβάλλεται από την πόλη ή να θανατώνεται.**Συμπέρασμα:** είναι απίστευτο, αδύνατο, παράλογο, ακατανόητο οι μεγάλοι πολιτικοί να μη διδάσκουν την πολιτική αρετή στα παιδιά τους (ενώ τους μαθαίνουν άλλα λιγότερο σημαντικά) και να τα αφήσουν εκτεθειμένα στον κίνδυνο των τιμωριών και της θανάτωσης.
4. **Κριτική του συλλογισμού:** ο Πρωταγόρας προχωρεί την αποδεικτική διαδικασία με δεοντολογικές κι όχι αποφαντικές διατυπώσεις (ο λόγος του έχει τέσσερα «πρέπει να...»). Πιο απλά λέει τι πρέπει να γίνεται, αντί να αναφέρει τι συμβαίνει στην πραγματικότητα.
Δεν αποδεικνύει τη δική του αντίθετη θέση με το Σωκράτη, αλλά τη θεωρεί δεδομένη και την αιτιολογεί, μάλιστα με τρόπο όχι απόλυτα πειστικό (οι μεγάλοι πολιτικοί άνδρες διδάσκουν στα παιδιά τους την πολιτική αρετή, απλώς επειδή το αντίθετο θα ήταν αδιανόητο).

Β μέρος ενότητας 7: Η δια βίου εκπαίδευση ως απόδειξη του διδασκτού της πολιτικής αρετής.

1. Ο Πρωταγόρας προχωρά στην πιο ισχυρή απόδειξη για το διδασκτό της αρετής: σε όλη τη ζωή τους οι Αθηναίοι διδάσκονται την πολιτική αρετή με διάφορους τρόπους και μεθόδους, είτε από την οικογένειά τους είτε από δασκάλους στο σχολείο είτε από

την πολιτεία μέσω των νόμων.

Συγκεκριμένα:

α) στη νηπιακή ηλικία, η παραμάνα και ο παιδαγωγός δίνουν στο παιδί τις βάσεις της ηθικής συμπεριφοράς.

β) στην παιδική και την εφηβική ηλικία οι δάσκαλοι φροντίζουν περισσότερο για τη διαμόρφωση της ηθικής προσωπικότητας του παιδιού παρά για την παροχή γνώσεων.

γ) η πολιτεία υποχρεώνει τους πολίτες να μαθαίνουν τους νόμους και να ζουν σύμφωνα με τις επιταγές τους, είτε ασκούν δημόσια αξιώματα είτε όχι.

Συμπέρασμα: είναι τόσο πλατύ το εύρος διδασκαλίας της αρετής, ώστε αυτό και μόνο την κάνει να μπορεί όντως να διδαχθεί. Και σ' αυτό συνηγορεί η ίδια η πραγματικότητα.

Το συμπέρασμα διατυπώνεται θριαμβευτικά, με τόνο ισχυρής αυτοπεποίθησης και σιγουριάς για την επιτυχημένη ολοκλήρωση της απόδειξης για το διδακτό της αρετής.

Ωστόσο, όπως κι άλλες προηγούμενες σκέψεις του Πρωταγόρα, το συμπέρασμά του κι εδώ στηρίζεται σε όσα πρέπει να αποδειχτούν, ενώ ο ίδιος από πριν τα έχει δογματικά αποδεχτεί.

2. Το αθηναϊκό εκπαιδευτικό σύστημα του 5ου αιώνα π.Χ., όπως το παρουσιάζει ο Πρωταγόρας:

1ο στάδιο: νηπιακή ηλικία (6ο ή 7ο έτος), οικογένεια (γονείς, παραμάνα, παιδαγωγός), ηθοπλαστικοί στόχοι και βελτίωση του παιδιού με νουθεσίες, διδασκαλία, απειλές και χτυπήματα.

2ο στάδιο: παιδική, εφηβική ηλικία (από το 6ο ή 7ο έτος ως το 18ο), ο δάσκαλος (στο σπίτι του) με στόχους ηθοπλαστικοῦς και γνωστικούς (ανάγνωση, γραφή, μουσική, ποιήματα μεγάλων ποιητών), με στόχο την ευκοσμία και μεθόδους τη διδασκαλία και το παράδειγμα των αρχαίων ηρώων.

3ο στάδιο: ανδρική ηλικία (άνω του 18ου έτους), η πολιτεία και η κοινωνία, με στόχο πολιτικό (την εκμάθηση των νόμων) και κυρώσεις στους παραβάτες.

3. Χαρακτηριστικά της αθηναϊκής εκπαίδευσης:

α) Δια βίου εκπαιδευτική αγωγή.

β) Ιδιωτικού χαρακτήρα εκπαιδευτική διαδικασία και μάλιστα έναντι αμοιβής (αντίθεση με το σπαρτιατικό εκπαιδευτικό σύστημα),

γ) Βασικός στόχος η ηθοπλαστική ωρίμανση των μαθητών,

δ) Βασικές μέθοδοι: οι νουθεσίες, η προβολή παραδειγμάτων προς μίμηση, οι απειλές, τα χτυπήματα και ο εξαναγκασμός για αποστήθιση ποιημάτων.

Πλάτωνος «Πολιτεία»

Εισαγωγή

1. Νεανικές φιλοδοξίες και απογοητεύσεις:

Ο Πλάτωνας στην 7η και μοναδική γνήσια από τις 13 επιστολές που σώζονται με το όνομά του, ομολογεί ότι φιλοδοξούσε να ασχοληθεί με την πολιτική. Βίωσε όμως τρεις απογοητεύσεις, οι οποίες διαμόρφωσαν μέσα του συγκεκριμένα συμπεράσματα πολιτικής θεωρίας.

Ο ίδιος παρακολούθησε την κατάλυση της αθηναϊκής δημοκρατίας από τους ολιγαρχικούς με τη βοήθεια της Σπάρτης το 404 π.Χ. Γεγονός που κράτησε μόλις οκτώ (8) μήνες και στο οποίο αναμείχθηκαν και οι θείοι του, Κριτίας και Χαρμίδης, ανήκοντας στην ηγετική ομάδα των Τριάκοντα. Ο Πλάτωνας στην αρχή, όντας και ο ίδιος αριστοκρατικών πεποιθήσεων, πίστεψε ότι η Αθήνα χρειαζόταν μια διακυβέρνηση κάπως αυταρχική, για να γλιτώσει από την ασυδοσία των δημαγωγών. Οι ωμότητες όμως των Τριάκοντα και οι προσπάθειες να γίνει συνενοχός τους στις βιαιοπραγίες και ο δάσκαλός του ο Σωκράτης, τον έκαναν γρήγορα να αλλάξει γνώμη.

Κατόπιν, το 399 π.Χ. η αποκαταστημένη δημοκρατία καταδίκασε άδικα σε θάνατο το Σωκράτη για ασέβεια και διαφθορά των νέων, αλλά και λόγω της υποψίας ότι ο ίδιος είχε αντιδημοκρατικά φρονήματα. Όλα αυτά, καθώς και οι δυσάρεστες εμπειρίες του από την αυλή του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου Α', τον έκαναν να πιστεύει ότι όλα τα πολιτεύματα της εποχής του ήταν διεφθαρμένα.

Μόνο εάν οι φιλόσοφοι αναλάμβαναν την εξουσία ή αν οι ηγεμόνες άρχιζαν να φιλοσοφούν, τότε μόνο θα μπορούσε να υπάρξει υγιής πολιτική ζωή.

Η πολιτική σκέψη του Πλάτωνα στηρίζεται στην ιδέα της δικαιοσύνης: ο καθένας πράττει αυτό για το οποίο είναι πλασμένος και κατάλληλα εκπαιδευμένος. Αν όλοι έχουν λόγο και αποφασίζουν για όλα, τότε θα επικρατήσει χάος.

2. Η συγγραφή της «Πολιτείας»:

Η «Πολιτεία» ή «Περὶ δικαίου» είναι ένα ογκώδες σύγγραμμα, που πρέπει να ολοκληρώθηκε το 374 π.Χ. και περιγράφει την ιδεώδη πολιτεία, την καλλίπολιν, που διασφαλίζει στον πολίτη της τον άριστο βίο. Μεταγενέστερα το έργο διαιρέθηκε σε δέκα βιβλία, όχι με κριτήριο τις θεματικές του ενότητες, αλλά για τις ανάγκες των νεότερων εκδοτών. Το 1578, ο Ερρίκος Στέφανος κυκλοφορεί την πρώτη έντυπη έκδοση του έργου.

Ο δραματικός χρόνος, δηλαδή ο χρόνος κατά τον οποίο υποτίθεται ότι διεξάγεται ο διάλογος, είναι το 421 π.Χ. (δηλαδή το τέλος του 10ετούς Αρχιδάμειου πολέμου και η αρχή της βραχύβιας Νικίειου ειρήνης).

3. Η σκηνοθεσία και τα πρόσωπα του διαλόγου:

Ο Σωκράτης αναδιηγείται ο ένα φίλο του τα γεγονότα και το διάλογο που διαμείφθηκε την προηγούμενη καλοκαιρινή νύχτα στο σπίτι του Κέφαλου (πατέρα του ρήτορα Λυσία).

Ο Σωκράτης και ο Γλαύκων (ο μεγαλύτερος αδερφός του Πλάτωνα) επέστρεφαν από τον Πειραιά, όπου παρακολούθησαν τη γιορτή της Βενδίδας (μιας θρακικής θεότητας που ταυτιζόταν με την Άρτεμη). Στο γυρισμό λοιπόν σταματούν στο σπίτι του Κέφαλου, ο οποίος ετοίμαζε θυσία. Το δειλινό λοιπόν εκείνο ο Σωκράτης, ο Κέφαλος, ο γιος του Πολέμαρχος, ο σοφιστής Θρασύμαχος, ο Κλειτοφών και τα μεγαλύτερα αδέρφια του Πλάτωνα, ο Γλαύκων κι ο Αδείμαντος συζητούν **για τη φύση της δικαιοσύνης και της αδικίας και για το αν και κατά πόσο ο δίκαιος ή ο άδικος είναι ευτυχέστερος και σ' αυτήν και στην άλλη ζωή**. Από το 2ο βιβλίο όμως κι ως το τέλος οι κύριοι συνομιλητές είναι ο Σωκράτης, ο Γλαύκων κι ο Αδείμαντος.

Ο Σωκράτης εξετάζει το θέμα του δικαίου μέσα στο θεωρητικό οικοδόμημα μιας φανταστικής πόλης - κράτους και παρατηρεί τον τρόπο λειτουργίας της δικαιοσύνης μέσα σ' αυτόν τον ζωντανό οργανισμό. Με τον όρο «πόλις» ο φιλόσοφος εννοεί την πόλη - κράτος (αναπτυγμένη ήδη από την αρχαϊκή εποχή στον ελληνικό χώρο), ενώ με τον όρο «πολιτεία» δηλώνεται το πολίτευμα, δηλαδή οι αρχές, η νομοθεσία και οι θεσμοί της πόλης.

6. Οι τρεις τάξεις:

Στον Ινδοευρωπαϊκό χώρο και στην αρχαία Αίγυπτο ο πληθυσμός χωριζόταν σε τρεις τάξεις: χειρώνακτες, πολεμιστές και ιερείς. Στην ουσία ο όρος «τάξη» περιγράφει τη λειτουργία μιας ομάδας μέσα στην κοινωνία.

Τριμερής είναι η κοινωνική διαστρωμάτωση και στην πλατωνική πολιτεία: **δημιουργοί, φύλακες - επίκουροι, φύλακες - άρχοντες (βασιλείς)**. Πρόκειται κατ' ουσίαν για δύο τάξεις και η τρίτη προκύπτει κατόπιν αυστηρής επιλογής από τη μεσαία.

Οι δημιουργοί (η κατώτερη και πολυπληθέστερη τάξη) συγκροτείται από γεωργούς, τεχνίτες, εμπόρους και γενικά χειρώνακτες. Είναι αποκλεισμένοι από την εξουσία, εργάζεται όμως προστατευμένη και μπορεί να πλουτίζει ελεγχόμενα ως ένα όριο. Οι μεγάλες οικονομικές ανισότητες δεν είναι επιτρεπτές. Οι δημιουργοί είναι υποχρεωμένοι να συντηρούν, αλλά όχι πλουσιοπάροχα τις άλλες δύο ηγεμονικές τάξεις.

Υπάρχει, βέβαια, πρόβλεψη κοινωνικής κινητικότητας. Παιδιά των δημιουργών με εξαιρετικά προσόντα μεταπηδούν στην ανώτερη κοινωνική τάξη και αντιστρόφως.

Οι φύλακες - επίκουροι είναι αφοσιωμένοι στην υπηρεσία του κράτους με στρατιωτικά και διοικητικά καθήκοντα.

Οι φύλακες - παντελείς (=τέλειοι, πλήρεις), μετά τα πενήντα τους χρόνια, αναλαμβάνουν τη διακυβέρνηση και μεριμνούν για την ευδαιμονία ολόκληρης της πολιτείας. **Πρόκειται για μια αριστοκρατία του πνεύματος, στην υπηρεσία του πλήθους.**

1. Η αγωγή των φυλάκων:

Οι φύλακες επιλέγονται με κριτήρια καλής σωματικής διάπλασης και οξύνοιας. Η αγωγή τους στο πρώτο στάδιο περιλαμβάνει εξισορρόπηση γυμναστικής και μουσικής αγωγής. Πιο αναλυτικά: ευεξία σώματος, ασκήσεις, υγιεινός τρόπος διαβίωσης. Επίσης, μουσική, χορός, τραγούδι, ανάγνωση και καλλιέργεια εικαστικής ευαισθησίας.

Στο δεύτερο επίπεδο εκπαίδευσης (από τα 20 έως τα 30) έχουμε σπουδή στα μαθηματικά (αριθμητική, γεωμετρία, στερεομετρία, αστρονομία, αρμονική).

Στο τρίτο και τελευταίο επίπεδο της εκπαιδευτικής τους πορείας (από τα 30 έως τα 35) οι φύλακες σπουδάζουν τη διαλεκτική (δηλαδή τη φιλοσοφία), η οποία οδηγεί στην ύψιστη γνώση, στην αναζήτηση της ουσίας όλων των πραγμάτων και στη θέαση του Αγαθού.

Όσοι από τους φύλακες - επίκουρους υποστούν με επιτυχία τις κρίσεις που έχουν καθοριστεί, προάγονται μετά τα 50 τους έτη σε φύλακες παντελείς (άρχοντες βασιλείς). Αυτή η ολιγάριθμη αρχηγεία έχει πρακτικά καθήκοντα (διοίκηση του κράτους) και θεωρητικές ενασχολήσεις με την επιστήμη και τη φιλοσοφία. Οι άρχοντες βασιλείς ζουν μακάρια, απολαμβάνουν τις πνευματικές ηδονές, τιμώνται μετά θάνατον ως ήρωες κι έχουν ευθύνη για την εκπαίδευση της νέας γενιάς των φυλάκων.

12. Οι φιλόσοφοι - βασιλείς:

Ο Πλάτωνας πιστεύει ότι η μοναδική ελπίδα για μια δημοκρατία που έχουν επικρατήσει οι αδίστακτοι δημαγωγοί, η ανάθεση των αξιωμάτων γίνεται με κλήρωση και οι αποφάσεις παίρνονται δια βοής ή με την πειθώ του ρήτορα, είναι να κυβερνήσουν το κράτος οι φιλόσοφοι ή να φιλοσοφήσουν οι άρχοντες.

Η δραματική αλληγορία του Πλάτωνα με το καράβι της πολιτείας ακυβέρνητο λόγω ενός ανίκανου κυβερνήτη, τελικά προκρίνει ως λύση, για να αποφευχθεί το ναυάγιο, ότι καταλληλότερος κυβερνήτης είναι ο φιλόσοφος. Πώς όμως ένας πνευματικός άνθρωπος θεωρείται ο πιο ικανός ηγέτης;

Οι φιλόσοφοι - βασιλείς είναι προσωπικότητες με γνώσεις, συνθετική σκέψη, πείρα ζωής, διοικητικές ικανότητες και αδαμάντινο χαρακτήρα. Επιχειρούν να διοχετεύσουν στην πόλη τη σοφία και την ακεραιότητά τους. Δεν έχουν προσωπική περιουσία και οικογένεια, είναι συνεπώς αδέκαστοι, ανεπηρέαστοι και ολοκληρωτικά αφοσιωμένοι στο έργο τους.

13. Η δικαιοσύνη:

Η ιδεώδης πολιτεία ενσαρκώνει 4 θεμελιώδεις αρετές:

Είναι **σοφή**, επειδή οι άρχοντες της (φιλόσοφοι βασιλείς) είναι σοφοί και την καθοδηγούν στο αγαθό.

Είναι **ανδρεία**, επειδή οι φύλακες επίκουροι είναι ανδρείοι και μπορούν να υπερασπιστούν την εδαφική της ακεραιότητα και τις αξίες του εκπαιδευτικού της συστήματος.

Κοσμείται από **σωφροσύνη**, αυτοκυριαρχία και νομιμοφροσύνη, επειδή ανάμεσα στις τρεις τάξεις βασιλεύει η αρμονία, που προκύπτει από την υποταγή της κατώτερης στις ανώτερες.

Είναι **δίκαιη**, επειδή το κάθε στοιχείο της εκπληρώνει τη λειτουργία του, χωρίς να παρακωλύει τη λειτουργία των άλλων.

Έτσι, ο καθένας πράττει το έργο που του έχει ανατεθεί και δεν πολυπραγμονεί.

Εφόσον λοιπόν η μεγάλη ψυχή (το όλον) είναι ισορροπημένη και δίκαιη, και ο μικρόκοσμος, δηλαδή η ατομική ψυχή (χαρακτήρας, προσωπικότητα, νους) είναι αρμονική. Η ψυχή για τον Πλάτωνα κατ' αντιστοιχία με την τριμερή κοινωνική διαστρωμάτωση της ιδανικής πολιτείας του, είναι και αυτή χωρισμένη σε τρία μέρη, τα οποία όμως βρίσκονται σε αρμονική συμβίωση μέσω της δικαιοσύνης.

α) το αλόγιστον ή επιθυμητικόν είναι το κατώτερο μέρος και επιδιώκει την εκπλήρωση βασικών αναγκών (φαγητό, ποτό, έρωτας) και γι' αυτό το λόγο είναι φιλοχρήματο και φιλοκερδές. Έχει μάλιστα άμεση σχέση με τις επιθυμίες μας. Τιθασεύεται όμως στο

β) θυμοειδές (καρδιά) και τα δύο μαζί υπακούουν στο

γ) λογιστικόν (νους), το οποίο ηγεμονεύει.

Το μείζον πρόβλημα που συζητείται στην «Πολιτεία» είναι η **δικαιοσύνη**. Ακούγονται λοιπόν οι εξής διαφορετικές απόψεις από τους συνομιλητές:

α) Ο Κέφαλος ως εκπρόσωπος της παλιάς γενιάς θεωρεί ότι δικαιοσύνη είναι η εντιμότητα στις συναλλαγές. Έτσι, ένας πλούσιος μπορεί να εξοφλεί τα χρέη του, άρα έχει τη δυνατότητα να είναι δίκαιος.

β) Ο Πολέμαρχος θεωρεί δικαιοσύνη το να αποδίδεις τα ίσα (τα δέοντα) στους ανθρώπους · τα καλά στο φίλο, τα κακά στον εχθρό. Παραβλέπει όμως το γεγονός ότι ο φίλος μπορεί να είναι άδικος κι ο εχθρός δίκαιος.

γ) Ο σοφιστής Θρασύμαχος με ωμότητα υποστηρίζει ότι το συμφέρον του ισχυρού καθορίζει το τι είναι δίκαιο.

δ) Ο Γλαύκων, ως φερέφωνο της αριστοκρατικής ηθικής, θεωρεί τη δικαιοσύνη ως μια υποκριτική κοινωνική σύμβαση που επιβάλλεται από τους πολλούς και αδύναμους για την αυτοπροστασία τους.

ε) Ο Σωκράτης πιστεύει, και η άποψή του τελικώς γίνεται αποδεκτή, ότι δικαιοσύνη είναι το να πράττει ο καθένας αυτά για τα οποία είναι προορισμένος και κατάλληλα εκπαιδευμένος. Ο άνθρωπος δεν πρέπει να υπερβαίνει τα προσωπικά του άρια. Η αρμονία της αρετής και η αποφυγή ύβρεως και αλαζονείας οφείλουν να πηγάζουν από το «γνώθι σαυτόν» και το συνακόλουθο αυτοπεριορισμό.

Στη δικαιοσύνη εμπεριέχονται και τρεις άλλες αρετές: α) Η σοφία, που διαβλέπει το βάρος της προσωπικότητας μας. β) Η ανδρεία, που έχει το θάρρος να αποδεχθεί την εκτίμηση, γ) Η σωφροσύνη, που επιβάλλει τον αυτοέλεγχο.

14. Οι φαύλες πολιτείες:

Η ιδεώδης πολιτεία για τον Πλάτωνα είναι η αριστοκρατική. Εννοεί όμως ο φιλόσοφος μία αριστοκρατία του πνεύματος κι όχι της καταγωγής ούτε των χρημάτων. Ακολουθεί σχηματικά η πλατωνική αλυσίδα των πολιτειακών μορφών (πολιτευμάτων) από το τελειότερο στο χειρότερο:

Αριστοκρατία	Η ιδεώδης πολιτεία που κυριαρχείται από μια πνευματική ελίτ, όχι από ανθρώπους με ιδιαίτερη καταγωγή ή μεγάλη οικονομική επιφάνεια.
Τιμοκρατία	Πολιτεία φιλοπόλεμη και φιλάργυρη. Ο άνθρωπος επιδιώκει τις τιμές, τις διακρίσεις, τον πλούτο και τις ηδονές. Είναι δηλαδή παραδομένος στο θυμοειδές στοιχείο. Ιστορικό πρότυπο η Σπάρτη.
Ολιγαρχία	Πρόκειται για πλουτοκρατία, όπου ο άμετρος πλουτισμός εκκολάπτει ένα πλήθος κηφήνων. Κάποιοι απ' αυτούς έχουν κεντρί (κακούργοι) και κάποιοι είναι άκεντροι (πτωχοί). Όλοι όμως επιδιώκουν την ανατροπή της πολιτείας. Λατρεύουν το χρήμα, περιφρονούν την παιδεία, αδιαφορούν για την τιμή και υπεράσπιση της πατρίδας. Ιστορικό παράδειγμα η αποικία των Φοινίκων, η Καρχηδόνα.
Δημοκρατία	Οι κηφήνες συνεχώς αυξάνονται, αφού οι ολιγαρχικοί εκμεταλλεύονται την πατρική περιουσία των απόρων, για να πλουτίσουν οι ίδιοι. Οι κηφήνες συνειδητοποιούν τη δύναμή τους, ανατρέπουν την ολιγαρχία και εγκαθιστούν μια «ανάπηρη» δημοκρατία. Εδώ επιτρέπονται τα πάντα (ασυδοσία), τα αξιώματα μοιράζονται με κλήρο στο όνομα μιας πλαστής ισότητας, οι δάσκαλοι κολακεύουν τους μαθητές, οι γέροι συμπεριφέρονται σαν νέοι και τα ζώα ωθούν τους ανθρώπους έξω από το δρόμο τους.
Αναρχία	Η άμετρη ελευθερία της δημοκρατίας οδηγεί στην αναρχία. Δημιουργείται πόλωση ανάμεσα στους άπληστους ολιγαρχικούς και τους άκεντρος κηφήνες (πτωχούς), οι οποίοι υποστηρίζονται από τους κηφήνες με κεντρί, τους λεγόμενους κακούργους.
Τυραννίδα	Ένας κακούργος κηφήνας καταλύει τη νομιμότητα και εγκαθιστά τυραννίδα. Ξεχνά τις υποσχέσεις του στους φτωχούς για αναδιανομή του πλούτου, κηρύσσει πολέμους για αποπροσανατολισμό του λαού, καταδιώκει τους επιφανείς πολίτες. Προστατεύεται από σωματοφυλακή απελευθερώνων, επιδίδεται σε ηδονές, κλέπτει, συκοφαντεί και υποπίπτει σε κάθε λογής ανοσιούρημα.

Η αλληγορία του σπηλαίου (Πολιτεία, 514α - 520β, αρχή του Ζ βιβλίου):

Αλληγορία είναι ένας εκφραστικός τρόπος που μοιάζει με συνεχή μεταφορά ή παρομοίωση. Σ' αυτήν ο συγγραφέας άλλα λέει και άλλα εννοεί. Η αλληγορία του σπηλαίου της πλατωνικής πολιτείας αναφέρεται στα εξής θέματα:

α) Επίδραση της παιδείας στην ανθρώπινη φύση.

β) Υποχρέωση του ορθά πεπαιδευμένου (δηλαδή του φιλόσοφου) να φωτίσει τους συνανθρώπους του.

γ) Αντίθεση ανάμεσα στον κόσμο των αισθήσεων και στον κόσμο της νόησης (βλέπε παρακάτω «*Θεωρία των Ιδεών*»).

Ο Σωκράτης λοιπόν μας καλεί να φανταστούμε το εξής πλαστό περιβάλλον: δεσμώτες σε μια σπηλιά, που δεν βλέπουν παρά μόνο σκιές στο βάθος πάνω στο τοίχωμα. Αν κάποιοι λυθούν από τα δεσμά τους και ανέβουν στο φως του ήλιου, θα δυσανασχετήσουν από τη λάμψη του και ίσως επιστρέψουν στο δεσμωτήριό τους. Αν όμως εξαναγκαστούν να παραμείνουν στο φως, τότε θα συνηθίσουν τη λάμψη, θα θεαθούν το **Αγαθό** και θα αναγνωρίσουν την κυριαρχία του ήλιου στον κόσμο των αισθητών πραγμάτων. Από οίκτο θα θελήσουν να απελευθερώσουν και τους άλλους δεσμώτες, επιστρέφοντας στη σπηλιά. Το σκοτάδι θα βλάψει την όρασή τους κι ενδεχομένως να αντιμετωπίσουν την εχθρότητα των άλλων (πασιφανής υπαιτινιγμός του Πλάτωνα για την εξόντωση του δασκάλου του). **Πάντως, ο απελευθερωμένος δεσμώτης, δηλαδή ο φιλόσοφος έχει υποχρέωση να κατέλθει στη σπηλιά και να προσπαθήσει να αναμορφώσει τους δεσμώτες.**

Η πλατωνική θεωρία των Ιδεών (συναπτική παρουσίαση):

Η πλατωνική Θεωρία των Ιδεών επιχειρεί να απαντήσει στα εξής ερωτήματα:

α) Πώς μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο γύρω μας και τις αρχές λειτουργίας του;

β) Ποια είναι η φύση - ουσία των πραγμάτων που μας περιβάλλουν;

Οι Ηρακλείτειοι φιλόσοφοι, πριν τον Πλάτωνα, υποστήριζαν ότι τα πάντα στον κόσμο μεταβάλλονται, άρα δεν υπάρχει σταθερό αντικείμενο γνώσης, οπότε δεν μπορούμε να γνωρίσουμε τον κόσμο μας.

Ο Παρμενίδης υποστήριζε την ύπαρξη σταθερής πραγματικότητας, η οποία μπορεί να γίνει αντιληπτή μέσω της ενέργειας του νου, χωρίς την ανάμειξη των αισθήσεων, οι οποίες είναι μεταβλητές και φθαρτές.

Ο Πλάτων πίστευε ότι:

- α) Ο κόσμος μπορεί να γίνει αντιληπτός με τη γνώση.
- β) Τα αντικείμενα της γνώσης δε βρίσκονται στον αισθητό κόσμο.
- γ) Οι πραγματικές γνώσεις υπάρχουν σ' ένα νοητό κόσμο, πέραν χώρου και χρόνου. Είναι οι πλατωνικές ιδέες ή είδη. Πρόκειται για τέλειες, άφθαρτες και αμετάβλητες νοητές οντότητες στις οποίες όλα τα ατελή, φθαρτά και μεταβλητά αισθητά πράγματα μετέχουν.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ

Ενότητα 11η

Βιβλίο Ζ (514» - 515»)

Η αλληγορία του σπηλαίου (Α)

Ο Σωκράτης αφηγείται σ' ένα φίλο του τη συζήτηση που είχε την προηγούμενη μέρα στο σπίτι του Κέφαλου με μια συντροφιά για τη λειτουργία της δικαιοσύνης στο πλαίσιο της ιδεώδους πολιτείας.

Η συζήτηση συνεχίζεται και σχολιάζονται ακριβώς πριν την 11η ενότητα το νοητό και το αισθητό ως αντικείμενα της γνώσης. Η κουβέντα τώρα θα στραφεί στο θέμα της παιδείας και στους φιλοσόφους ως σωτήρες της πολιτείας. Ο Σωκράτης λοιπόν απευθυνόμενος στο Γλαύκωνα μας εισάγει στην αλληγορία του σπηλαίου.

Το θέμα της αλληγορίας είναι η παιδεία ως στροφή της ψυχής στο φως, δηλαδή προς την ιδέα του αγαθού. Σχολιάζονται και τα επιμέρους θέματα της επίδρασης της παιδείας στην ανθρώπινη φύση και της υποχρέωσης των φιλοσόφων να φωτίζουν τους συνανθρώπους τους.

Τα πάντα, βέβαια, κινούνται στο γνωστό σχήμα του πλατωνικού δυϊσμού: ο κόσμος είναι χωρισμένος τα δύο, σ' αυτόν που αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις και σ' εκείνον που συλλαμβάνουμε με τη νόηση.

Ο Σωκράτης με τη λέξη «ἀπέικασον» καλεί το Γλαύκωνα να φανταστεί και μας εισάγει στην αλληγορία του, που δεν είναι άλλο από μια εκτεταμένη παρομοίωση - μεταφορά.

Ο ψεύτικος επίγειος κόσμος που ζούμε παρομοιάζεται από τον Πλάτωνα με μια φανταστική, βαθιά και υπόγεια μισοσκότεινη σπηλιά και οι άνθρωποι με δεσμώτες, που είναι αλυσοδεμένοι και βλέπουν μόνο στον τοίχο, ενώ η είσοδος είναι πίσω τους μακριά και ψηλά. Όσα βρίσκονται έξω από τη σπηλιά αποτελούν έναν άλλο κόσμο, που φωτίζεται από το δυνατό φως του ήλιου. Μέσα στη σπηλιά (δηλαδή στον κόσμο των αισθήσεων) οι δεσμώτες βλέπουν πάνω στον τοίχο απέναντι τους μόνο σκιές ανθρώπων και αντικειμένων που υπάρχουν πίσω τους και φωτίζονται από μια φωτιά που καίει στην άλλη άκρη της σπηλιάς. Επίσης, οι δεσμώτες ακούνε και τον αντίλαλο από τους ήχους που προέρχονται από πίσω τους και δημιουργούνται από τους ανθρώπους που περιδιαβαίνουν ένα δρόμο, πίσω ακριβώς από ένα τοίχιο, το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στη φωτιά και τους δεσμώτες.

Συμβολισμοί του πλατωνικού σπηλαίου

1. **Βαθιά υπόγεια - μισοσκότεινη σπηλιά:** είναι η αισθητή πραγματικότητα, ο ψεύτικος επίγειος κόσμος των αισθήσεων. Κυβερνούν οι μη φωτισμένοι και πεπαιδευμένοι, ενώ τίποτα απ' όσα αντικρίζουμε σ' αυτόν τον κόσμο δεν είναι αληθινό.
2. **Αλυσοδεμένοι δεσμώτες:** όλοι οι άνθρωποι που βρίσκονται στο σκοτάδι της αμάθειας, πλάνης, άγνοιας και γενικότερα απαιδευσίας.
3. **Δεσμά και υποχρεωτική καθήλωση:** άγνοια, υλισμός και ιδιοτέλεια. Εμπόδια που μας απομακρύνουν από την αναζήτηση και τη θέαση του αγαθού.
4. **Σκιές και αντίλαλοι:** πλασματικά αντικείμενα και ήχοι. Ομοιώματα (είδωλα) των πραγματικών όντων.
5. **Φωτεινός χώρος:** η αληθινή πραγματικότητα, ο κόσμος των Ιδεών (της νόησης).
6. **Άνθρωποι στο φως:** όσοι έχουν γνωρίσει τον κόσμο της νόησης, έχουν έρθει σε επαφή με τις Ιδέες και θεωρούνται πεπαιδευμένοι (έχουν γίνει κοινωνοί του αγαθού).
7. **Φως του ήλιου:** η πραγματική αλήθεια, το υπέρτατο Αγαθό.

Σημειώσεις

1. Ο πυρήνας της εικόνας του σπηλαίου ανάγεται στους Ορφικούς (πίστευαν στη λύτρωση της ψυχής από το σώμα με τη μύηση και την άσκηση), στις μυστηριακές θρησκείες της Ανατολής, στον Πυθαγόρα και στον Εμπεδοκλή (πρβλ. τέσσερα στοιχεία για τη δημιουργία του σύμπαντος). Αναλογίες υπάρχουν και με στίχους από τον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου.
2. Η υποβάθμιση του αισθητού κόσμου από τον Πλάτωνα έρχεται σε αντίθεση με το πνεύμα της ελληνικής αρχαιότητας, ηρωικής και κλασικής, που θεωρεί μεγάλο αγαθό τη ζωή και τις επίγειες χάρες και το θάνατο δυστυχία.
3. Αν και ολόκληρη η αλληγορία του σπηλαίου φαίνεται ότι είναι επίνοια του Πλάτωνα, είμαστε σίγουροι ότι στο φιλόσοφο προξένησε εντύπωση μια σπηλιά στη Βάρη της Αττικής.

4. Το φως συμβολίζει στην πλατωνική αλληγορία την πραγματική αλήθεια, το υπέρτατο Αγαθό, επομένως, το θείο. Η ταύτιση αυτή θα γίνει αργότερα από το Χριστό και στη χριστιανική διδασκαλία. Το πλατωνικό φως του ήλιου, όπως και ο Κύριος, απαλλάσσει τους ανθρώπους από την πλάνη και την αμαρτία του φθαρτού και προσωρινού επίγειου κόσμου. Γενικά, στη χριστιανική διδασκαλία υπάρχουν πολλές απηχήσεις από την φιλοσοφία του Πλάτωνα, π.χ. το τρισυπόστατο του θείου (πρβλ. τριμερή κοινωνική διαστρωμάτωση της «Πολιτείας» και τριμερής διαχωρισμός της ανθρώπινης ψυχής).
5. «ὥσπερ τοῖς θαυματοποιοῖς»: ο Πλάτωνας εννοεί τις παραστάσεις με ταχυδακτυλουργίες. Ο μικρός τοίχος πάντως και οι σκιές των ομοιωμάτων παραπέμπουν στο θέατρο σκιών, ανάλογο με εκείνο του Καραγκιόζη στα νεότερα χρόνια. Κάτι παραπλήσιο αναφέρεται και στον Αριστοτέλη, σημάδι ότι στην εποχή εκείνη ήταν συχνές αυτού του είδους οι λαϊκές παραστάσεις.
6. Η γλώσσα της αλληγορίας είναι ποιητική, το ύφος γλαφυρό και το πρωτότυπο κείμενο είναι γεμάτο επίθετα και σύνθετα ρήματα. Πρόκειται για μια ευχάριστη διήγηση, η οποία χρησιμοποιεί το μεταφορικό λόγο και αναζωογονεί την κοπώδη φιλοσοφική αναζήτηση. Γίνεται χρήση επίσης του διαλόγου, του δεύτερου ενικού προσώπου, το οποίο προσδίδει αμεσότητα προσωπικής επικοινωνίας, καθώς και των εικόνων (οπτικών, στατικών, κινητικών και ακουστικών).

Ενότητα 12^η Βιβλίο Ζ (519B – D)

Η αλληγορία του σπηλαίου. Η απροθυμία των φιλοσόφων (B)

Ανάμεσα στην 11η και τη 12η ενότητα μεσολαβούν κάποιοι παράγραφοι πλατωνικού κειμένου. Τα βασικά σημεία αυτών των παραγράφων είναι τα ακόλουθα:

- 1) Η γνωστική κατάσταση των δεσμοτών τροφοδοτείται από μια πλασματική πραγματικότητα, δηλαδή από τις σκιές που δημιουργούνται στον τοίχο, στον οποίο είναι στραμμένοι οι δεσμώτες. Πρόκειται για τον επίγειο - ψεύτικο κατά τον Πλάτωνα - κόσμο των αισθήσεων.
- 2) Εάν ένας δεσμώτης απελευθερωθεί και ανέβει από το σκοτάδι της σπηλιάς στο φως του ήλιου, θα πονέσουν τα μάτια του, αλλά θα συνηθίσει.
- 3) Στο φως του ήλιου ο πρώην δεσμώτης αντιλαμβάνεται τον πραγματικό κόσμο της νόησης, την ιδέα του Αγαθού, το ορθό και το ωραίο και έχει την ευκαιρία να ζήσει με φρόνηση ως πολίτης στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο.
- 4) Ο πρώην δεσμώτης όταν θυμάται τους άλλους δεσμώτες, θα μακαρίσει τον εαυτό του και θα ελεεινολογήσει εκείνους.
- 5) Αν ο πρώην δεσμώτης κατέβει πάλι στη σπηλιά από οίκτο και προσπαθήσει να διαλύσει την πλάνη των παλαιών του συντρόφων, εκείνοι σίγουρα θα τον περιγελάσουν, θα πουν ότι χάλασαν τα μάτια του και ίσως να προσπαθήσουν να τον εξοντώσουν.
- 6) Γενικά όσοι φτάνουν στο φως του ήλιου και γνωρίζουν τον κόσμο της νόησης, επιθυμούν τη μόνιμη παραμονή τους εκεί. Δε θέλουν ν' αναλάβουν πολιτική δράση, παρ' όλο που ως γνώστες της πραγματικής αλήθειας είναι οι πιο κατάλληλοι να κυβερνήσουν. Η απροθυμία τους για τα ανθρώπινα προβλήματα υπαγορεύεται από την επιθυμία να ζήσουν σε ήσυχη πνευματική μακαριότητα.

Το θέμα της ενότητας 12 είναι η υποχρέωση των ορθά πεπαιδευμένων να κυβερνήσουν τους άλλους ανθρώπους και να τους φωτίσουν με την παιδεία τους.

Συμβολισμοί Οι δύο κόσμοι:

Η κατοικία του δεσμοτηρίου είναι ο αισθητός κόσμος που εμείς θεωρούμε πραγματικό. Πρόκειται ουσιαστικά για απεικόνιση του νοητού - ιδεατού κόσμου.

Ο κόσμος του φωτός είναι ο πραγματικός κόσμος της νόησης, του αγαθού και της αλήθειας, ο κόσμος των πλατωνικών Ιδεών.

Η απελευθέρωση των δεσμοτών και η άνοδός τους στον κόσμο του φωτός συμβολίζει τον αγώνα του ανθρώπου να λυτρωθεί από τη φαινομενικότητα και την πλάνη, να αντικρίσει την πραγματική αλήθεια.

Οι απαίδευτοι και οι πεπαιδευμένοι στη διοίκηση:

Στο πλαίσιο της καταλληλότητας διακυβέρνησης της ιδεώδους πολιτείας από μέρους των ανθρώπων (δεσμοτών και απελευθερωμένων) γίνεται λόγος για δύο κατηγορίες ατόμων:

α) Οι απαίδευτοι: πρόκειται για τυχαίους και αφιλοσόφητους πολιτικούς. Τους λείπει η παιδεία, δεν έχουν υψηλούς πολιτικούς στόχους και κινούνται ιδιοτελώς.

β) Οι πεπαιδευμένοι: είναι αυτοί που μανιωδώς ασχολούνται με την παιδεία και ζουν στη μακαριότητα των πνευματικών και θεωρητικών τους ενασχολήσεων. Αδιαφορούν για την εξουσία και γενικά για την πολιτική και προτιμούν την ησυχία των πνευματικών τους αναζητήσεων.

Και οι δύο κατηγορίες είναι πασιφανώς ακατάλληλες για διοίκηση σε μια πολιτεία.

Σημείωση

«έν μακάρων νήσοις»: σύμφωνα με τη λαϊκή αρχαία δοξασία πέρα από τις στήλες του Ηρακλή (πέρα από το σημερινό Γιβραλτάρ) υπήρχαν στο ρεύμα του ωκεανού κάποια νησιά, όπου ζούσαν οι ήρωες, το χρυσό γένος των ανθρώπων και οι ευσεβείς. Τα νησιά των Μακάρων ήταν ένας τύπος επίγειου παραδείσου, σαν αυτόν που υπόσχεται η χριστιανική διδασκαλία για τους πιστούς στον Κύριο, που ζουν με δικαιοσύνη και ευσέβεια.

Οι απρόθυμοι - τα πιθανά αίτια:

Υπήρξαν πολλά παραδείγματα εξαιρετικών ιστορικών φυσιognωμιών που αρνήθηκαν την πολιτική ή την εγκατέλειψαν με τη θέλησή τους. Το ίδιο ισχύει και για τη σύγχρονη εποχή. Τα αίτια μιας τέτοιας στάσης είναι ποικίλα: επιθυμία για ήσυχη ζωή χωρίς αναταράξεις, διατήρηση της ηθικής ακεραιότητας, καθώς η εξουσία είναι φθοροποιός δύναμη, αποφυγή της ψυχικής φθοράς και φόβος για ανεπάρκεια μπροστά στις προσδοκίες των πολιτών.

Το χρέος των πεπαιδευμένων:

Οι εξαιρετικές φύσεις, που έχουν θεαθεί το Αγαθό και θεωρούνται πεπαιδευμένες, πρέπει να εξαναγκάζονται σε κατάβαση στην πλάνη των δεσμοτών, με στόχο την πνευματική τους απελευθέρωση. Αυτή είναι η θέση και ο ρόλος των πεπαιδευμένων, αλλά και χρέος των οικιστών της ιδεώδους πολιτείας, όπως υπογραμμίζει ο Σωκράτης, εννοώντας και τους συνομηλτές του.

Ο Πλάτωνας και η πολιτική:

Ο Πλάτωνας δεν αναμείχθηκε ποτέ ενεργά στην πολιτική, παρά μόνο στο επίπεδο της θεωρητικής εφαρμογής σε συγκεκριμένα πρόσωπα (ταξίδια στις Συρακούσες). Είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όλα τα πολιτεύματα είναι διεφθαρμένα κι υποστήριζε ότι την εξουσία πρέπει να αναλάβουν οι φιλόσοφοι ή τουλάχιστον οι εκάστοτε άρχοντες όφειλαν να φιλοσοφούν. Είναι γνωστές οι απογοητεύσεις που βίωσε από το καθεστώς των Τριάκοντα κι αργότερα από την αποκαταστημένη δημοκρατία του 404 π.Χ., καθώς και οι δυσκολίες που αντιμετώπισε στη Σικελία (βλ. εισαγωγή σελ. 40 - 41 του σχολικού εγχειριδίου). Ίσως, πάντως, να μη δικαιούται να αξιώνει από τους φιλοσόφους ενεργό συμμετοχή στην πολιτική, κάτι που ο ίδιος ποτέ δεν εφάρμοσε. Αυτό όμως μετριάζεται, αν σκεφτούμε ότι το θέλησε και το επιχείρησε - έστω χωρίς να το κατορθώσει (περιπτώσεις Διονυσίου Α' και Β' και Δίωνα).

Η έννοια της παιδείας:

Είναι αρχικά η ανατροφή, η διαπαιδαγώγηση ενός παιδιού. Σημαίνει όμως τη γενική (σωματική - εσωτερική) καλλιέργεια του ανθρώπου και για τον Πλάτωνα τη στροφή της ψυχής προς το Αγαθό. Πρόκειται για τη δύσκολη - ανηφορική διαδικασία μετάβασης από το σκοτάδι της άγνοιας προς τη θέαση της αλήθειας.

«τὰς τε βελτίστας φύσεις»:

Ο Πλάτωνας πιστεύει σε χαρισματικούς ανθρώπους, που από τη φύση τους έχουν ιδιαίτερα προτερήματα. Γενικά, αποδίδει στη φύση ελαττώματα και χαρίσματα των ανθρώπων, τα οποία μπορούν να βελτιωθούν ή να καλλιεργηθούν αντίστοιχα, όχι όμως να αλλάξουν καταλυτικά.

Το πλατωνικό Αγαθό:

Ο Πλάτωνας δε δίνει σαφή ερμηνεία για τον όρο «Αγαθό», που πάντως είναι από τους βασικότερους στο φιλοσοφικό του σύστημα. Μιλά γι' αυτόν μόνο με υπαινιγμούς. Αγαθό πάντως είναι: α) το είναι κι ό,τι διατηρεί το είναι, β) η τάξη, ο κόσμος κι η ενότητα, που διαπερνά και συνέχει την πολλαπλότητα, γ) ό,τι παρέχει την αλήθεια και την επιστήμη. Ο όρος φαίνεται να δηλώνει την ύψιστη αρχή και την πηγή του όντος και της γνώσης.

Για τον Πλάτωνα σίγουρα το «Αγαθόν» είναι η μεγαλύτερη αξία, ο άνθρωπος μπορεί να το προσεγγίσει, είναι δύσκολη η κατάκτησή του κι απαιτεί διαρκή κι επίπονο αγώνα.

Ενότητα 13^η Βιβλίο Ζ (519D - 520A)

Η αλληγορία του σπηλαίου. Ο ηθικός εξαναγκασμός των φιλοσόφων
(Γ)

Σύνδεση με τα προηγούμενα

Η ενότητα 13 αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης. Αναφέρθηκε ότι οι εξαιρετικές φύσεις δεν πρέπει να παραμένουν μόνιμα στο χώρο της νόησης και στο θεωρητικό βίο, αλλά να αναγκάζονται να επιστρέφουν στη σπηλιά και να ασχολούνται με τα προβλήματα των δεσμοτών (δηλαδή να ασχολούνται με τα πρακτικά προβλήματα του πολιτικού βίου).

Ο Γλαύκωνας υποβάλλει ερωτηματικά την ένταση, ότι αυτό θα αποτελεί αδικία σε βάρος τους, αφού θα υποβαθμιστεί η ζωή τους.

Το πλατωνικό κείμενο δεν παρεκκλίνει από το ιδεώδες της σύζευξης λόγων και έργων, στο οποίο πίστευαν οι αρχαίοι Έλληνες ήδη από την ηρωική εποχή. Επομένως, οι ορθά πεπαιδευμένοι δεν πρέπει απλώς να θεωρητικολογούν, αλλά να δραστηριοποιούνται ενεργά στα κοινωνικά δρώμενα.

Θέμα και δομή της ενότητας

Θέμα της ενότητας 13 είναι ο ηθικός εξαναγκασμός των φιλοσόφων από το νόμο για την ανάληψη πολιτικής εξουσίας.

A. Διατύπωση αντίθεσης: ο Γλαυκών θεωρεί άδικο τον εξαναγκασμό, αφού υποβιβάζει το βίο των φιλοσόφων.

B. Αναίρεση αντίθεσης από το Σωκράτη:

1. Θέση: ο νόμος φροντίζει για την ευδαιμονία του συνόλου (όχι μόνο μιας κοινωνικής ομάδας).
2. Επιχειρήματα: ο νόμος
  - α) συγκροτεί τους πολίτες σε αρμονικό σύνολο (με την πειθώ, τον εξαναγκασμό και τη βία).
  - β) τους κάνει να συνεισφέρουν όλοι στο κοινό καλό, γ) δημιουργεί ο ίδιος πολίτες με σκοπό να τους χρησιμοποιεί για τη συνοχή της πόλης.
3. Συμπέρασμα: δεν αδικούνται οι φιλόσοφοι, ήταν αναγκάζονται να κυβερνούν.

Η εύλογη απορία του Γλαύκωνα και το ευάλωτο σωκρατικά συμπέρασμα:

Η αντίρρηση του Γλαύκωνα για τον ηθικό εξαναγκασμό των φιλοσόφων μέσω του νόμου σε ανάληψη πρακτικών πρωτοβουλιών πολιτικού βίου είναι εύλογη και δικαιολογημένη, αφού στηρίζεται στην παρατήρηση της υποβάθμισης του θεωρητικού μακάριου βίου τους.

Ο Σωκράτης επιχειρεί ν' αναδείξει ότι δεν υπάρχει καμία αδικία, αφού η εξέλιξη αυτή συντείνει στην ευδαιμονία όλων γενικά των κοινωνικών ομάδων και των πολιτών. Το μέσο για να επιτευχθεί ο πολυσυζητημένος εξαναγκασμός είναι ο νόμος.

Πάντως, το συμπέρασμα του Σωκράτη δεν είναι ακαταμάχητα πειστικό, αφού αναγορεύει a priori κάτι ως δίκαιο, μόνο και μόνο επειδή αποβλέπει αυτό στο κοινό καλό. Οι νόμοι όμως οφείλουν να διασφαλίζουν την ευημερία των πολλών. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι οι επιταγές τους ευχαριστούν ή βολεύουν τους πάντες. Πρέπει όμως να στοχεύουν στην ευημερία γενικά του κοινωνικού συνόλου.

Στην περίπτωση μας πρόκειται για θυσία της ευδαιμονίας των φιλοσόφων για χάρη του γενικού καλού.

Ο νόμος και οι πολίτες στην πλατωνική «Πολιτεία»

Σκοπός του νόμου σύμφωνα με το κείμενο είναι η ευτυχία του συνόλου κι όχι η ευπραγία μιας κοινωνικής ομάδας ούτε μεμονωμένων ατόμων.

Τα μέσα που χρησιμοποιεί ο νόμος είναι η πειθώ κι ο εξαναγκασμός (βία).

Πίσω από τις γραμμές του κειμένου διακρίνουμε ένα κράτος που δεν αφήνει περιθώρια για ατομική ελευθερία και δράση, που ελέγχει και κατευθύνει τις δραστηριότητες του πολίτη και τις καθυποτάσσει στην κρατική εξουσία. Πρόκειται για ένα καθεστώς παρεμβατικό και αυταρχικό, που θα τολμούσαμε να το ονομάσουμε ολοκληρωτικό.

Ο νόμος στην πλατωνική «Πολιτεία» (φαίνεται από την προσωποποίησή του στη 2η μεγάλη παράγραφο της ενότητας 13) είναι απρόσωπος, ψυχρός, αντικειμενικός κι αντιπροσωπεύει τον ιδεώδη κυβερνήτη για το καλό του συνόλου. Ο δίκαιος λοιπόν νόμος είναι η μέθοδος εξασφάλισης της συνολικής κοινωνικής ευτυχίας των πολιτών.

ΓΕΝΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Πότε και πού γεννήθηκε ο Αριστοτέλης - Λίγα λόγια για την καταγωγή του:

Ο Αριστοτέλης, μαθητής του Πλάτωνα και από τους ωριμότερους αρχαίους φιλοσόφους, γεννήθηκε το 384 π.Χ. σε μία μικρή πόλη της βορειοανατολικής Χαλκιδικής, τα Στάγειρα, κοντά στην Όλυνθο και τη Μεθώνη. Πέθανε το 322 π.Χ. στη Χαλκίδα σε ηλικία 63 ετών. Υπολογισμός της ακριβούς ηλικίας του Αριστοτέλη τη χρονιά του θανάτου του κάνει ο Απολλόδωρος (Αθηναίος γραμματικός και ιστορικός του 2ου αιώνα π.Χ.) κι εμείς τον διαβάζουμε από το Διογένη το Λαέρτιο (3ος αιώνας μ.Χ.).

Ο πατέρας του ονομαζόταν Νικόμαχος και η μητέρα του Φαισιίδα. Ο πατέρας του ήταν γιατρός στην αυλή του Μακεδόνα βασιλιά Αμύντα του Γ'. Ο Αριστοτέλης από μικρός υπήρξε φιλομαθής. Καταβρόχθιζε στην κυριολεξία τα βιβλία της βιβλιοθήκης του πατέρα του, διαμορφώνοντας μια προσωπικότητα επιδεκτική στη φιλοσοφική κι επιστημονική γνώση.

Ο Αριστοτέλης στην Ακαδημία του Πλάτωνα: μαθητής πρώτα, δάσκαλος στη συνέχεια:

Στα 367 π.Χ. ο Αριστοτέλης, ορφανός από χρόνια από πατέρα, έφτασε στην Αθήνα, με σκοπό να φοιτήσει στην Ακαδημία του Πλάτωνα. Τα έργα του μεγάλου δασκάλου, όσα μέχρι τότε είχαν γίνει γνωστά, καθώς και η αίγλη που ακτινοβολούσε η σχολή του επηρέασαν το φιλομαθή νεαρό Αριστοτέλη να επιλέξει αυτή τη σχολή ανάμεσα σε πολλές άλλες στην Αθήνα.

Ο Πλάτωνας έλειπε από την Ακαδημία όταν ο Αριστοτέλης έγινε σπουδαστής της. Είχε μόλις αναχωρήσει για το δεύτερο από τα τρία συνολικά ταξίδια του στη Σικελία, με στόχο να πραγματώσει εκεί τις ιδέες του για την ιδανική πολιτεία και τους άρχοντές της.

Η απουσία του Πλάτωνα έδωσε την ευκαιρία στον Αριστοτέλη να γονιμοποιήσει το φιλομαθές πνεύμα του μέσα από τις επαφές του με επιφανείς προσωπικότητες της Ακαδημίας, η οποία ήταν σημείο συνάντησης και αλληλεπίδρασης σημαντικών λογίων της εποχής.

Αντικαταστάτης του Πλάτωνα στην Ακαδημία για τα δύο χρόνια της απουσίας του ήταν μία πολύπλευρη προσωπικότητα, ο Εύδοξος από την Κνίδα (δωρική πόλη της Καρίας). Ο Αριστοτέλης γνωρίζεται μαζί του, όπως και με άλλους ακαδημικούς ανάλογου φιλοσοφικού και επιστημονικού διαμετρήματος. Το σίγουρο είναι ότι ο Αριστοτέλης βρέθηκε την κατάλληλη στιγμή στον πιο σωστό τόπο. Και μάλιστα ήρθε σε επαφή με ανθρώπους που ενεργοποίησαν τη θετική - επιστημονική του τάση κι όχι την ποιητική - λογοτεχνική, η οποία κυριαρχούσε στην ψυχοσύνθεση του δασκάλου του, του Πλάτωνα.

Ο τελευταίος επιστρέφει στην Ακαδημία το 365 π.Χ. Ήταν τότε πάνω από 60 ετών, ενώ ο Αριστοτέλης μόλις πλησίαζε τα 20. Ο Πλάτωνας κατάλαβε αμέσως την αξία και την οξύνοια του νεαρού σταγειρίτη. Κάποιοι λένε ότι τον ονόμαζε «Νου» και συνήθιζε να λέει όταν απουσίαζε από το μάθημα ότι «το ακροατήριό μου είναι σήμερα κουφό». Επίσης, τον ονόμαζε και «αναγνώστη», γιατί ο Αριστοτέλης προτιμούσε την κατά μόνας μελέτη παρά το μάθημα στη σχολή.

Ο Αριστοτέλης παρέμεινε στην Ακαδημία 20 χρόνια (367 - 347 π.Χ.), οπότε πεθαίνει κι ο Πλάτωνας. Τα πρώτα χρόνια φυσικά ως σπουδαστής και στη συνέχεια ως διδάσκαλος και ασχολούμενος με την επιστημονική έρευνα. Ήταν ιδιαίτερα σκληρός κι επικριτικός όταν διαφωνούσε με κάποιον, και η επιμονή στις απόψεις του, καθώς και η εξαντλητική κριτική που ασκούσε στις ιδέες των άλλων, τον έκαναν να έχει λίγους μόνο φίλους και πολλούς εχθρούς. Γενικά, θυσιάζε τα πάντα για να σωθεί η αλήθεια, ακόμη και το προσωπικό του όφελος και την ηρεμία του.

Ο Αριστοτέλης στη Μακεδονία: δάσκαλος του Αλέξανδρου:

Το 343/2 π.Χ. ο Αριστοτέλης, εγκατεστημένος στη Μακεδονία, αποδέχεται την πρόσκληση του βασιλιά Φιλίππου να αναλάβει την αγωγή του γιου του και διαδόχου του, του Αλέξανδρου (13 ετών τότε). Η εκπαίδευση του μικρού Αλέξανδρου γινόταν συνήθως στη Μίεζα (μικρή κωμόπολη κοντά στην Πέλλα) κι ο Αριστοτέλης χρησιμοποίησε κατά κύριο λόγο τα ομηρικά έπη, δημιουργώντας παράλληλα και μια καινούρια έκδοσή τους.

Επιστροφή στην Αθήνα για τον Αριστοτέλη: αρχίζει η τρίτη περίοδος της φιλοσοφικής του δραστηριότητας. Ο Αριστοτέλης διδάσκει στο Λύκειο:

Ο Αριστοτέλης παρέμεινε στη Μακεδονία ως το 335 π.Χ. Μετά, συνοδευόμενος από το συνεργάτη και στενό του φίλο Θεόφραστο ξαναγυρίζει στην Αθήνα, στον τόπο που τον αισθανόταν σαν δεύτερη πατρίδα του. Εκεί συνεχίζει το ερευνητικό και διδακτικό του έργο όχι πια στην Ακαδημία (τη διευθύνει τώρα ο Ξενοκράτης), αλλά στο Λύκειο, το δημόσιο γυμναστήριο στο Λυκαβηττό, όπου δίδασκαν συνήθως ρήτορες και σοφιστές. Αργότερα, ο Θεόφραστος θα ιδρύσει σχολή, τον «Περίπατο», ίσως από την ομώνυμη στεγασμένη στοά του Λυκείου, με στόχο τη διαφύλαξη και προβολή των φιλοσοφικών ιδεών του Αριστοτέλη.

Ο Αριστοτέλης παρέμεινε στην Αθήνα αυτή τη φορά 12 χρόνια. Δουλεύει απερίσπαστα κι ακούραστα το σημαντικότερο μέρος των «Πολιτικών» του (αφού είχε ήδη συγκεντρώσει στα ταξίδια του τις 158 «Πολιτείες» του, δηλαδή συντάγματα 158 ελληνικών πόλεων), το σημαντικότερο μέρος από το έργο του «Μετά τά φυσικά», το «Περὶ ζώων γενέσεως» και τα «**Ηθικά Νικομάχεια**».

Ο Αριστοτέλης εγκαταλείπει οριστικά την Αθήνα - Το τέλος της ζωής του:

Μέχρι το 323 π.Χ., χρονολογία του θανάτου του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η ζωή στην Αθήνα είναι εύκολη για ένα Μακεδόνα σαν τον Αριστοτέλη. Ο ίδιος είναι πια ώριμος στοχαστής, λιγότερο ορμητικός και με μεγαλύτερη κατανόηση απέναντι στους ανθρώπους. Τα πράγματα δυσκολεύουν από τη στιγμή που ο Αλέξανδρος πεθαίνει αιφνιδίως στα βάθη της Ανατολής. Ο Αριστοτέλης ήταν πάντα για τους Αθηναίους ένας δηλωμένος φίλος του Φιλίππου Β' και κινδύνευε ανά πάσα στιγμή να κατηγορηθεί για ασέβεια προσχηματικά. Κι έτσι τελικά έγινε, γιατί ο ίδιος εξύμνησε ένα θνητό του φίλο τον Ερμία με το ποιητικό σχήμα του παιάνα, που όμως προοριζόταν αποκλειστικά για το θεό Απόλλωνα. Ο Αριστοτέλης λοιπόν έπρεπε επειγόντως να φύγει από την Αθήνα. Τη φορά αυτή καταφεύγει στο σπίτι της μητέρας του στη Χαλκίδα. Ο θάνατος τον βρήκε εκεί την επόμενη χρονιά (322 π.Χ.).

Η παράδοση βάζει τον Αριστοτέλη να χαρακτηρίζει την Αθήνα πάγκαλη και πανέμορφη, αλλά ταυτόχρονα να παραπονιέται για τους συκοφάντες της, που ήταν και πολλοί και πάντα δραστήριοι σε κάθε συγκυρία. Ο ίδιος μάλιστα υποστήριξε ότι φεύγει από την πόλη που τον φιλοξένησε συνολικά 32 χρόνια, για να μη δώσει την ευκαιρία στους Αθηναίους να σφάλουν για δεύτερη φορά σε βάρος της φιλοσοφίας (εννοώντας σαφώς τη θανατική καταδίκη του Σωκράτη το 399 π.Χ.).

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΗΘΙΚΑ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΑ

ΕΙΔΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ηθικών Νικομαχείων»

Το έργο του Αριστοτέλη «*Ηθικά Νικομάχεια*» οφείλει το όνομά του στον πατέρα του φιλοσόφου ή στο γιο του που πέθανε έφηβος.

Στο 1ο βιβλίο από τα 10 του έργου ο Αριστοτέλης κάνει λόγο για το πιο μεγάλο αγαθό που επιδιώκουν οι άνθρωποι («*τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν*»). Το ονομάζει μάλιστα «*εὐδαιμονία*» κι επιχειρεί να καθορίσει τη φύση και το περιεχόμενό του.

Ο Αριστοτέλης με το εν λόγω έργο του προσπαθεί, όπως κι άλλοι στοχαστές ήδη από τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., να ορίσει το περιεχόμενο της ηθικής και της αγωγής. Έπρεπε λοιπόν να προσδιοριστεί σαφώς, όπως και για τις άλλες επιστήμες - τέχνες, τι ακριβώς ήταν σε θέση η ηθική και η αγωγή να διδάξουν στους ανθρώπους.

Ο σοφιστής Πρωταγόρας στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο υπόσχεται «*εὐβουλία*», για τις υποθέσεις του σπιτιού και της πολιτείας, δίνοντας χρηστικό περιεχόμενο στους όρους «*ηθική*» και «*αγωγή*».

Ένας σωκρατικός, πάλι, φιλόσοφος μιλάει χρησιμοποιώντας τον όρο «*εὐτυχία*» και ισχυρίζεται ότι το παν εξαρτάται από την καλή τύχη και ότι δεν έχουν σημασία οι ικανότητες του κάθε ανθρώπου.

Ο Αριστοτέλης διατύπωσε τον όρο «*εὐδαιμονία*», ο οποίος αρχικά σημαίνει την εὖνοια του δαίμονος, του θείου και είναι κοντά στον όρο «*εὐτυχία*», αφού υπονοεί κάτι που για να το αποκτήσει ο άνθρωπος, πρέπει να το ζητήσει με προσευχή από το θεό.

Η λέξη «*εὐδαιμονία*» είχε μάλιστα περίεργη σημασιακή εξέλιξη. Ο Εφέσιος Ηράκλειτος (γύρω στα 500 π.Χ.) είχε πει ότι δαίμων για τον άνθρωπο δεν είναι παρά ο χαρακτήρας του («*ἦθος ἀνθρώπων δαίμων*»),

Ο Δημόκριτος, ο ατομικός φιλόσοφος του 5ου/4ου αιώνα π.Χ. το διατύπωσε με μεγαλύτερη ακρίβεια: η ευδαιμονία και η κακοδαιμονία είναι υπόθεση της ψυχῆς έλεγε και συμπλήρωνε ότι η ψυχή είναι η κατοικία του δαίμονος.

Όλα αυτά σημαίνουν ότι αυτό που ο άνθρωπος περιμένει από το δαίμονα - θείο, ουσιαστικά το έχει μέσα του. Όλοι μας επιζητούμε την ευδαιμονία, αλλά εξαρτάται από τις πράξεις μας αν θα φτάσουμε κάποτε ή όχι σ' αυτήν.

Ο Αριστοτέλης στο τέλος του Α' βιβλίου των «*Ηθικών Νικομαχείων*» διατυπώνει τον εξής ορισμό της ευδαιμονίας: «*ἡ εὐδαιμονία ἐστὶ ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν*». Ενέργεια, λοιπόν, είναι κατά τον Αριστοτέλη κι όχι κατάσταση η ευδαιμονία στον άνθρωπο. Και πάντως ενέργεια της ψυχῆς του, με τους κανόνες της τέλει αρετής.

Επομένως, προϋπόθεση κατάκτησης της ευδαιμονίας είναι η αρετή. Την τελευταία αυτή έννοια ερευνά ο Αριστοτέλης στο σύνολο των «*Ηθικών Νικομαχείων*».

Στο πλαίσιο της εν λόγω διερεύνησης για την αρετή, ο Αριστοτέλης διαχωρίζει την ανθρώπινη ψυχή κατ' αρχήν σε 2 μέρη: το «*λόγον έχον*» μέρος και το «*ἄλογον*», δηλαδή τη λογική και τη μη λογική. Η διμερής αυτή «*διαίρεση*» κατέληξε να γίνει τριμερής, με τη διάκριση τελικά **α)** ενός καθαρά «*άλογου*» μέρους της ψυχῆς, **β)** ενός καθαρά «*λόγου έχοντος*» μέρους και **γ)** ενός μέρους που μετέχει και στα δύο προηγούμενα. Το πρώτο έχει σχέση με τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού (άρα δε σχετίζεται με την αρετή). Το τρίτο, το «*ἐπιθυμητικόν*» έχει σχέση με τις ηθικές αρετές των ανθρώπων, ενώ το δεύτερο αφορά τις διανοητικές μας αρετές. Έτσι, ο Αριστοτέλης διαχώρισε τις αρετές σε ηθικές και διανοητικές. Στις 10

ενότητες που θα μελετήσουμε στο σχολικό εγχειρίδιο από το Β' βιβλίο των «*Ηθικών Νικομαχείων*», ο λόγος είναι αποκλειστικά για τις ηθικές αρετές (δηλαδή αυτές που αφορούν το χαρακτήρα μας).

ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ

Ενότητα 1η

Βιβλίο Β (Β1,1-3)

Διανοητική και ηθική αρετή. Ταιριάζει στη φύση μας η ηθική αρετή;

Τα δέκα αποσπάσματα των «*Ηθικών Νικομαχείων*» του σχολικού εγχειριδίου είναι όλα από το Β' βιβλίο του έργου (που αποτελείται από 10 βιβλία). Ο Αριστοτέλης από το 2ο έως το 5ο βιβλίο ασχολείται με την ηθική αρετή και κατόπιν καταπιάνεται με τη διανοητική μορφή της.

Οι δύο μορφές της αρετής

Ο Αριστοτέλης διακρίνει δύο μορφές αρετής και θα εξετάσει τον τρόπο με τον οποίο αυτή γεννιέται, την προέλευσή της και τους απαραίτητους για την ύπαρξή της όρους. Με την ουσία της θα ασχοληθεί αργότερα.

Οι δύο μορφές αρετής αντιστοιχούν στα μέρη της ψυχής του ανθρώπου, όπως τα είχε προσδιορίσει ο ίδιος ο Αριστοτέλης:

α) Διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, σύνεση, φρόνηση), οι οποίες αφορούν το καθαρά λογικό μέρος της ψυχής (*τό λόγον έχουν*).

β) Ηθικές αρετές (π.χ. δικαιοσύνη, σωφροσύνη, ανδρεία), οι οποίες αφορούν το «*έπιθυμητικόν*» (το μέρος δηλαδή της ψυχής που μετέχει και στο καθαρά λογικό και στο άλογο μέρος).

γ) Το τρίτο μέρος της ψυχής, που αφορά τη διατροφή και την αύξηση του ανθρώπινου οργανισμού, είναι καθαρά άλογο και δεν έχει καμία απολύτως σχέση με την αρετή.

Η διανοητική αρετή

Η διανοητική αρετή γεννιέται, καλλιεργείται και αυξάνει με τη συστηματική διδασκαλία και απαιτεί πείρα και ορισμένα χρονικά στάδια και διαδικασίες, για να γίνει κτήμα εκείνου που τη διδάσκεται. Υπάρχουν, βέβαια, και άλλοι παράγοντες για την απόκτησή της, όπως μαρτυρεί η λέξη «*τὸ πλεῖον*», οι οποίοι όμως δεν αναφέρονται. Την κύρια ευθύνη όμως για τη μετάδοσή της έχει η εκπαίδευση και οι φορείς της, οι δάσκαλοι.

Αυτή η σύντομη αναφορά στη διανοητική αρετή είναι η μοναδική στα βιβλία 2-5 των «*Ηθικών Νικομαχείων*» κι έγινε για μεθοδολογικούς λόγους διάκρισης με την ηθική αρετή. Ο Αριστοτέλης θα ασχοληθεί ξανά με το θέμα στο 6ο βιβλίο.

Η ηθική αρετή

Η απόκτηση της ηθικής αρετής οφείλεται στον εθισμό (*έθος*), δηλαδή στη συνήθεια που δημιουργείται με την επανάληψη. Ο Αριστοτέλης μάλιστα θεωρεί ότι η λέξη *ηθική* έχει ετυμολογική συγγένεια με το *έθος*, αφού το *ήθος* είναι εκτεταμένος τύπος της λέξης *έθος* (το Η προφερόταν ΕΕ). Δύο λέξεις λοιπόν άρρηκτα συνδεδεμένες ετυμολογικά, θα συνδέονται και σε ό,τι δηλώνουν. Επομένως, *ήθος* = *έθος* και αντίστροφα.

Οι ηθικές αρετές λοιπόν είναι αποτέλεσμα συνήθειας και επανάληψης και για την απόκτησή τους βασικό ρόλο παίζει ο εθισμός και φυσικά η θέληση και η επιμονή του ίδιου του διδασκόμενου.

Συμπέρασμα του συλλογισμού

Ο Αριστοτέλης διατυπώνει το εξής συμπέρασμα μετά τις παραπάνω παρατηρήσεις: «*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*» (=καμία από τις ηθικές αρετές δε διαμορφώνεται σε μας εκ φύσεως). Ο φιλόσοφος ακολουθεί την εξής συλλογιστική πορεία:

α) Η λέξη *ηθική* έχει ετυμολογική κι επομένως και σημασιολογική συγγένεια με το *έθος*.

β) Η λέξη *έθος* σημαίνει εθισμός, συνήθεια, κάτι που προέρχεται από την επανάληψη. Επομένως, τα ίδια ισχύουν σημασιολογικά και για την *ηθική*.

γ) Ό,τι όμως έχει σχέση με τον εθισμό, με τη συνήθεια και την επανάληψη είναι επίκτητο. Άρα, δεν μπορεί να συσχετιστεί με το έμφυτο, με το *φύσει*.

δ) Έτσι, προκύπτει, τελικά, ότι η ηθική δεν έχει καμία σχέση με το *φύσει*.

Ο Αριστοτέλης με το παραπάνω συμπέρασμα απορρίπτει την παλιά αριστοκρατική αντίληψη ότι η αρετή είναι δώρο της φύσης, το οποίο δίνεται τελεσίδικα στους ανθρώπους με τη γέννησή τους. Δίνεται όμως στους λίγους «*άριστους*» (αριστοκράτες) και δε δίνεται στους πολλούς (στο λαό).

Την αρετή ως αποτέλεσμα συνήθειας αποδέχεται κι ο Πλάτων, ο οποίος πιστεύει ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποκτήσει κάποια ψυχικά γνωρίσματα ήδη από τα πρώτα στάδια της ανάπτυξής του.

Η χρήση των παραδειγμάτων

Για να ενισχύσει ο Αριστοτέλης το παραπάνω συμπέρασμα, διατυπώνει δύο παραδείγματα με φυσικά φαινόμενα, τα οποία εκ φύσεως λειτουργούν με έναν τρόπο και δε γίνεται να συνηθίσουν διαφορετικά. Έτσι, με την επαγωγική μέθοδο (από το ειδικό στο γενικό) καταλήγει στο γενικό συμπέρασμα του ασυμβίβαστου πραγμάτων που δημιουργούνται με τον εθισμό και φύσης.

1ο παράδειγμα: η κίνηση της πέτρας. Βασίζεται στο νόμο της βαρύτητας, που είναι φυσικός νόμος και δεν μπορεί ν' αλλάξει.

2ο παράδειγμα: η φωτιά. Βασίζεται στην ιδιότητα που έχει ο θερμός αέρας να είναι πολύ ελαφρός και να διευθύνεται πάντα προς τα επάνω.

Κεντρικός αριστοτελικός συλλογισμός και περιφερειακά στοιχεία

Στην 1η ενότητα των «*Ηθικών Νικομαχείων*» ο Αριστοτέλης εξάγει μέσω ενός **παραγωγικού - απαγωγικού συλλογισμού** (από το γενικό στο ειδικό) το κεντρικό συμπέρασμα ότι «*οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*». Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται σε συγκεκριμένες προκείμενες, που αναφέρονται ρητά στο κείμενο και τεκμηριώνονται με βάση δευτερεύοντα στοιχεία του αριστοτελικού στοχασμού (ετυμολογικές - σημασιολογικές αντιστοιχίες και παραδείγματα από τη φύση).

Ο κεντρικός λοιπόν αριστοτελικός συλλογισμός περιλαμβάνει και περιφερειακές σκέψεις ενίσχυσης των προκείμενων του.

Π Ρ Ο Σ Ε Ξ Ε Τ Ο Ν Π Α Ρ Α Κ Α Τ Ω Π Ι Ν Α Κ Α

Κεντρικός αριστοτελικός συλλογισμός – Παραγωγικός (από το γενικό στο ειδικό)
1η προκείμενη: <i>« ἡ ἠθικὴ (ἀρετὴ) ἐξ ἔθους περιγίνεται »</i> (= η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα συνήθειας)
2η προκείμενη: (ΠΡΟΚΥΠΤΕΙ ΕΑΝ ΑΝΤΙΣΤΡΑΦΕΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ 5ης ΣΕΙΡΑΣ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΤΗΣ 1ης ΕΝΟΤΗΤΑΣ <i>« οὐθέν... ἐθίζεται »</i>) <i>« οὐθὲν τῶν περιγινομένων ἐξ ἔθους φύσει ἐγγίνεται »</i> (= κανένα από αυτά που είναι αποτέλεσμα συνήθειας δεν υπάρχει εκ φύσεως)
Συμπέρασμα ειδικό: <i>« οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται »</i> (= καμία από τις ηθικές αρετές δεν υπάρχει σε μας από τη φύση)
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ: (περιφερειακά στοιχεία του παραπάνω συλλογισμού)
<ol style="list-style-type: none">
1. Η πρώτη προκείμενη τεκμηριώνεται βάσει της ετυμολογικής και για τον Αριστοτέλη και σημασιολογικής συγγένειας των λέξεων «<i>ἦθος</i>» - «<i>ἔθος</i>».
2. Η δεύτερη προκείμενη τεκμηριώνεται με βάση κάποια παραδείγματα πραγμάτων που γεννιούνται από τη φύση με μια ορισμένη ιδιότητα (την πέτρα που πέφτει προς τα κάτω, τη φωτιά που έχει φορά προς τα πάνω). Τα παραδείγματα αυτά είναι ειδικές παρατηρήσεις που καταλήγουν σε γενικό συμπέρασμα (από το ειδικό στο γενικό – επαγωγικός συλλογισμός). Δηλαδή, η δεύτερη προκείμενη είναι το γενικό συμπέρασμα ενός ουσιαστικά επαγωγικού συλλογισμού, ο οποίος τροφοδοτείται από τις ειδικές παρατηρήσεις δύο φυσικών φαινομένων (πέτρα και φωτιά). Επομένως, ο κεντρικός αριστοτελικός συλλογισμός της 1ης ενότητας περιλαμβάνει περιφερειακά κι έναν επαγωγικό, που ισχυροποιεί τη δεύτερη από τις προκείμενές του.

Συμπέρασμα για μετάβαση

Η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Δεν είναι όμως ολότελα αποκομμένη από αυτήν, δεν είναι δηλαδή κάτι «παρά την φύση». Γιατί ο άνθρωπος έχει εκ φύσεως την προδιάθεση να δεχτεί την ηθική αρετή και με τη συνήθεια να την

καλλιεργήσει και να την ολοκληρώσει. Η θέση αυτή θα θεμελιωθεί με τα επιχειρήματα της 2ης ενότητας του σχολικού εγχειριδίου.

Το ύφος του Αριστοτέλη

(οι παρακάτω παρατηρήσεις ισχύουν για όλες τις επόμενες ενότητες)

Ο λόγος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικός και τον διακρίνουν η λιτότητα, η σαφήνεια, η ακρίβεια και η κυριολεξία. Δεν υπάρχει πρόθεση για εντυπωσιασμό με τη γλώσσα, γι' αυτό απουσιάζουν τα σχήματα λόγου και τα επίθετα είναι λίγα. Κυριαρχούν τα ρήματα και τα ουσιαστικά.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Η αρετή διακρίνεται σε διανοητική και ηθική.
2. Η διανοητική αρετή στηρίζεται κατά κύριο λόγο στη διδασκαλία.
3. Η ηθική αρετή είναι αποτέλεσμα εθισμού και δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως.
4. Τίποτα φυσικό δεν μπορεί να αποκτήσει με εθισμό άλλη ιδιότητα.
5. Οι ηθικές αρετές δε γεννιούνται μέσα μας ούτε εκ φύσεως ούτε αντίθετα με αυτήν.
6. Οι άνθρωποι είμαστε επιδεκτικοί στις ηθικές αρετές, ενώ τις τελειοποιούμε με τον εθισμό.

Ενότητα 2η

Βιβλίο Β (Β1 - 4)

Η ηθική αρετή καλλιεργείται με την ηθική πράξη

Ο Αριστοτέλης πραγματεύτηκε στην 1η ενότητα το θέμα της προέλευσης της ηθικής αρετής, διατυπώνοντας τη θέση ότι προέρχεται από το έθος και δεν έχει καμία σχέση με τη φύση.

Στη 2η ενότητα εισάγεται ένα νέο επιχειρήμα, για τη στήριξη της θέσης ότι η ηθική αρετή δεν υπάρχει μέσα μας εκ φύσεως. Πρόκειται για τον τρόπο που καλλιεργείται και πραγματώνεται η ηθική αρετή.

Ο Αριστοτέλης, μέσω παραδειγμάτων από τις φυσιολογικές λειτουργίες του ανθρώπου (από τις αισθήσεις), καταστρώνει ένα ακόμα αποδεικτικό επιχειρήμα για το ασυμβίβαστο φύσης και ηθικής αρετής.

α) Σχετικά με όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως: υπάρχει εκ των προτέρων η δυνατότητα να πραγματωθούν κι ύστερα (χρονικά) πραγματώνονται, όμως άμεσα, χωρίς να χρειάζεται ο εθισμός με την επανάληψη. Για παράδειγμα οι αισθήσεις όραση και ακοή. Είναι πλήρως αναπτυγμένες εκ φύσεως και δεν τις αποκτούμε εκ των υστέρων με τη συχνή χρήση. Προηγείται δηλαδή η ύπαρξη και ακολουθεί η ενέργεια, η χρησιμοποίηση, η πραγμάτωση.

β) Σχετικά με την ηθική αρετή: εδώ συμβαίνει το αντίθετο. Προηγείται η ενέργεια (οι εμπειρίες, οι επαναλήψεις, η άσκηση) και ακολουθεί η κατάκτηση της ηθικής αρετής. Ασκούμεστε δηλαδή πρώτα σε μια αρετή κι ύστερα την αποκτούμε. Επομένως, την καλλιεργούμε και τη βελτιώνουμε με την άσκηση και δεν την έχουμε εκ φύσεως.

Έτσι, σχηματικά έχουμε:

	«πρότερον»	«ύστερον»
Ανθρώπινες αισθήσεις:	ύπαρξη εκ φύσεως	ενέργεια, χρησιμοποίηση, πραγμάτωση
Ηθικές αρετές:	ενέργεια, χρησιμοποίηση, πραγμάτωση	κατάκτηση ηθικών αρετών

Είναι θεμελιώδης στη φιλοσοφία του Αριστοτέλη η διάκριση των εννοιών «δύναμις» και «ένεργεια».

«**Δύναμις**» είναι η δυνατότητα που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι.

«**Ένεργεια**» είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας.

Ο Αριστοτέλης γενικά θεωρεί την «ένεργεια» ως έννοια μεγαλύτερης αξίας από την «δύναμιν». Συνδέει μάλιστα τις «δυνάμεις» με το «πρότερον» και τις «ένεργειες» με το «ύστερον», εννοώντας ότι οι «δυνάμεις» έχουν χρονική μόνο προτεραιότητα έναντι των «ενεργειών».

Ωστόσο, στα παραδείγματα της 2ης ενότητας φαίνεται ότι:

α) Στις ανθρώπινες αισθήσεις: από την «δύναμιν» μεταβαίνουμε στην «ένεργεια» (μέσω της άμεσης πραγμάτωσης).

β) Στις ηθικές αρετές: από την « *ένέργεια*» (που συμπίπτει με το εν δυνάμει χαρακτηριστικό μας να δεχόμαστε τις ηθικές αρετές) μεταβαίνουμε στη «*δύναμιν*» (μέσω επαναληπτικής εφαρμογής, δηλαδή του εθισμού).

Ο ίδιος ο Αριστοτέλης στο έργο του «*Μετά τὰ φυσικά*» αναφέρει ότι υπάρχουν τρία είδη δυνάμεων:

α) Αυτές που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του (όπως οι αισθήσεις) και συνδέονται με το άλογο μέρος της ψυχής.

β) Αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, με το «*έθος*» (όπως η ικανότητα για το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το « *ἐπιθυμητικόν*» μέρος της ψυχής και

γ) Αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (όπως π.χ. οι επιστημονικές γνώσεις) · συνδέονται με το λογικό μέρος της ψυχής.

***

Προς επίρρωση των παραπάνω παρατηρήσεων, ο Αριστοτέλης σημειώνει ότι στην ηθική αρετή συμβαίνει ό,τι ακριβώς και στις πρακτικές τέχνες. Οι άνθρωποι πρώτα εξασκούνται στην οικοδομική, για να γίνουν οικοδόμοι και ομοίως για να γίνουν κιθαριστές. Και στην ηθική αρετή (δίνονται ευκαιριακά τρεις μορφές της - δικαιοσύνη, σωφροσύνη, ανδρεία), πρώτα πράττουμε δίκαιες, σώφρονες και ανδρείες πράξεις κι ύστερα (με την επανάληψη και τον εθισμό ο αυτές) αποκτούμε τις αντίστοιχες αρετές.

Το τελευταίο αυτό ίσως να φαίνεται κάπως παράδοξο. Πώς η απόκτηση της αρετής είναι μεταγενέστερη, αφού, για να κάνει κανείς π.χ. μια δίκαιη πράξη, πρέπει να είναι κιόλας δίκαιος; Ο Αριστοτέλης λύνει την απορία λίγο παρακάτω. Οι πράξεις που προηγούνται και επαναλαμβάνονται δεν είναι τυχαίες ούτε γίνονται με την υπόδειξη άλλου, αλλά:

α) Αυτός που τις κάνει έχει ακριβή γνώση αυτού που κάνει,

β) Οι πράξεις είναι αποτέλεσμα επιλογής και προτίμησης και

γ) Οι πράξεις γίνονται με τρόπο σταθερό και αμετάβλητο.

Πρώτο και τρίτο πληθυντικό πρόσωπο

Η εναλλαγή πρώτου και τρίτου προσώπου στις ενότητες 2-5 από τον Αριστοτέλη εξυπηρετεί:

α) Υφολογική σκοπιμότητα, καθώς το πρώτο πρόσωπο χρησιμοποιείται για ανθρώπους, ενώ το τρίτο πρόσωπο για παραδείγματα με τέχνες και τεχνίτες, πράγματα κάπως μακρινά για τον ίδιο το φιλόσοφο, τα οποία αντικρίζει κάπως αποστασιοποιημένα.

β) Μεθοδολογική λειτουργία, καθώς με το πρώτο πρόσωπο ο Αριστοτέλης παραθέτει τα βασικά πορίσματα της θεωρίας του και αρχές που έχουν καθολική αποδοχή και η εφαρμογή τους εκτιμάται (ή υποδεικνύεται) ως επιθυμητή για όλους τους ανθρώπους. Το τρίτο πρόσωπο χρησιμοποιείται για παραδείγματα από αντικειμενικές παρατηρήσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας ή της συμπεριφοράς των φυσικών στοιχείων και με αυτά ο φιλόσοφος τεκμηριώνει τα στοιχεία της θεωρίας του.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Για τα εκ φύσεως πράγματα, όπως οι αισθήσεις, προηγείται η ύπαρξή τους και ακολουθεί η ενέργεια, η χρησιμοποίηση, οι εμπειρίες.
2. Η ηθική πράξη προηγείται και ακολουθεί η ηθική αρετή (τις ηθικές αρετές δεν τις έχουμε εκ των προτέρων, αλλά τις αποκτούμε, αφού προηγηθούν οι εμπειρίες, οι επαναλήψεις, η άσκηση).
3. Όσα πρέπει να μάθουμε να τα κάνουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα (π.χ. γινόμαστε δίκαιοι κάνοντας δίκαιες πράξεις).

Ενότητα 3η Βιβλίο Β (Β1, 5 - 7)

Άλλα επιχειρήματα για τη σχέση ηθικής αρετής και ηθικής πράξης

Στην ενότητα 2 τονίστηκε ότι η ηθική αρετή κατακτάται με την ηθική πράξη, που πραγματώνεται με επαναληπτικό χαρακτήρα κι επιφέρει τον εθισμό. Για να καταδειχτεί τώρα η αξία και ο κείριος ρόλος της επανάληψης και του εθισμού, επιστρατεύεται το παράδειγμα με τους νομοθέτες, οι οποίοι προσπαθούν να κάνουν τους πολίτες καλούς ανθρώπους (να έχουν δηλαδή ηθική αρετή) με τον εθισμό και την άσκηση. Στο τέλος επιστρατεύονται και πάλι παραδείγματα από το χώρο των τεχνών.

Οι νομοθέτες και η ηθική αρετή των πολιτών

Το παράδειγμα που επιστρατεύει ο Αριστοτέλης προέρχεται από το χώρο της πολιτικής. Στόχος και πάλι είναι να φανεί ότι η ηθική αρετή δεν υπάρχει εκ φύσεως. Οι νομοθέτες λοιπόν, στο πλαίσιο της επιδίωξης του καλού των πολιτών, προσπαθούν να

εθίσουν τους πολίτες στις καλές πράξεις, ώστε να αποκτήσουν την ηθική αρετή. Επομένως, αφού πράττουν έτσι, θεωρούν ότι η ηθική αρετή δεν υπάρχει στους ανθρώπους εκ φύσεως και μπορεί να κατακτηθεί με τη συνήθεια («έθος»).

Βέβαια, ο εθισμός των πολιτών είναι άλλοτε πετυχημένος κι άλλοτε όχι. Ο βαθμός λοιπόν κατάκτησης της ηθικής αρετής δεν είναι ούτε εξασφαλισμένος ούτε σταθερός. Εξαρτάται από την οργάνωση των νομοθετών και την ποιότητα των νόμων τους, καθώς και από την πειθαρχία και συνέπεια των απλών ανθρώπων.

Η επιτυχία ή αποτυχία στο «έθίζειν» τους πολίτες διαφοροποιεί, τελικά, και τα πολιτεύματα σε καλά και λιγότερο καλά.

Αξίζει να επισημάνει κανείς ότι οι αρχαίοι Έλληνες αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους ως μέρος του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Έτσι, και η ηθική αρετή είναι γνώρισμα του πολίτη ως μέλους του συνόλου, στην οποία θα ασκηθεί μέσω του εθισμού από τους νομοθέτες και όργανο τους νόμους.

Το κόμμα πριν το «και»

Στη φράση «*κα 1 διαφέρει τούτω πολιτεία πολιτείας*» υπάρχει στο κείμενο της ενότητας 3 κόμμα πριν από το συμπλεκτικό σύνδεσμο «και» για δύο λόγους:

α) Ο «και» δεν έχει συνδετική αλλά συμπερασματική σημασία και γι' αυτό πρέπει να μεταφραστεί με το «επομένως».

β) Πριν από τον «και» υπάρχει ένα ζεύγος κύριων προτάσεων, που συνδέονται με αντιθετική σύνδεση («*τὸ μὲν ἐστίν..., ὅσοι δέ...ἀμαρτάνουσιν*»)· με το κόμμα κλείνει αυτό το ζεύγος και αποφεύγεται ενδεχόμενη σύγχυση του αναγνώστη (δηλώνεται με το κόμμα ότι ο «*κα 1*» δε συνδέει τα ρήματα «*ἀμαρτάνουσι - διαφέρει*»).

Γενικά, πριν από τον «και» τίθεται κόμμα:

α) Όταν δεν είναι συνδετικός αλλά μεταβατικός (καθαρά μεταβατικός, επιβεβαιωτικός, συμπερασματικός, αιτιολογικός κτλ. - μάλιστα τις περισσότερες φορές υπάρχει πριν όχι κόμμα αλλά άνω τελεία).

β) Όταν προηγείται ένας όρος ή μία πρόταση που κλείνεται ανάμεσα σε δύο κόμματα ή ανάμεσα σε τελεία και σε κόμμα (κλητική προσφώνηση, επεξήγηση, δευτερεύουσα επιρρηματική πρόταση κ.α.).

«πολιτεία πολιτείας αγαθή φαύλης»

Τρεις (3) παρατηρήσεις επί της συγκεκριμένης φράσης:

α) Ως προς το περιεχόμενό της: η ανάμειξη των πολιτευμάτων και η διάκρισή τους σε καλά και λιγότερο καλά, δίνει την εντύπωση ότι μας απομακρύνει από το θέμα, δηλαδή την απόκτηση της ηθικής αρετής. Ο Αριστοτέλης όμως συνδέει την αξία των πολιτευμάτων με την αρετή των πολιτών. Όσο δηλαδή πιο οργανωμένα είναι τα πολιτεύματα από τους νομοθέτες με δίκαιους νόμους, τόσο μεγαλύτερο βαθμό εθισμού στις ηθικές πράξεις κατακτούν οι πολίτες. Επομένως, η αναφορά στα πολιτεύματα απορρέει από το θέμα της πρόσκτησης της αρετής.

β) Ως προς τη θέση των λέξεων: η κανονική σειρά των λέξεων είναι: «*διαφέρει πολιτεία αγαθή πολιτείας φαύλης*». Ίσως η διαφορετική θέση των λέξεων να οφείλεται στο ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη είναι προσωπικές σημειώσεις, βοηθητικές για την προφορική διδασκαλία του και επομένως δικαιολογούν τέτοιου είδους προχειρότητες.

γ) Ως προς τη σημασία της λέξης «*φαύλης*»: αν και η λέξη σημαίνει «ευτελής, ασήμαντος, κακός», ο Αριστοτέλης εννοεί όχι το κακό πολίτευμα, αλλά το λιγότερο καλό, το κατώτερο. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν κακά πολιτεύματα, αλλά όλα είναι καλά, άλλο σε μεγαλύτερο κι άλλο σε μικρότερο βαθμό. Η αξιολογική διαβάθμιση του Αριστοτέλη γίνεται με κριτήριο το βαθμό επιτυχίας της προσπάθειας των νομοθετών να εθίσουν τους πολίτες στην αρετή.

«γίνεται πᾶσα ἀρετὴ καὶ φθείρεται»

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει να αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο πραγματώνεται η ηθική αρετή, επιμένοντας ότι για την κατάκτησή της προηγείται η πράξη (επανάληψη, εξάσκηση, εθισμός). Με την καλή εξάσκηση λοιπόν κανείς πετυχαίνει το στόχο του, ενώ με την κακή αποτυγχάνει (πρβλ. τα παραδείγματα των κιθαριστών και οικοδόμων).

Καλός ή κακός κιθαριστής γίνεται κανείς αντίστοιχα με καλή ή κακή εξάσκηση στην κιθάρα.

Καλός η κακός οικοδόμος γίνεται κανείς αντίστοιχα με καλή ή κακή εξάσκηση στο χτίσιμο σπιτιών.

Και προσλαμβάνει κανείς την ηθική αρετή με τον καλό εθισμό στις ηθικές πράξεις. Αν όμως δε συνηθίσει καλά σ' αυτές, δεν αποκτά την ηθική αρετή.

Ο Αριστοτέλης, επομένως, εισάγει στην ενότητα 3 το «*ευ*» και το «*κακώς*» του εθισμού στην ηθική πράξη. Η ποιοτική ακριβώς αξιολόγηση του εθισμού στην ηθική πράξη, προσδίδει αξιολογικό χαρακτηρισμό και στην ηθική αρετή των ανθρώπων.

α) καλός εθισμός στις ηθικές πράξεις καλή ποιότητα ηθικής αρετής, **β)** κακός εθισμός στις ηθικές πράξεις κακή ποιότητα ηθικής αρετής.

Ηθική αρετή και διδασκαλία

Εκτός από το ρόλο του νομοθέτη στην απόκτηση της ηθικής αρετής, ο Αριστοτέλης στην τρίτη ενότητα εισάγει και το ρόλο του διδασκάλου, ο οποίος θα παρακολουθεί τους κιθαριστές, τους οικοδόμους και εκείνους που επιδιώκουν την ηθική αρετή, κατά τη διαδικασία της εξάσκησης - εθισμού τους.

Στην πρώτη ενότητα ο Αριστοτέλης συσχέτισε τη διδασκαλία με τη διανοητική αρετή. Εδώ η έννοια του διδασκάλου έχει τη σημασία του επόπτη της διαδικασίας εθισμού στις ηθικές πράξεις και σε καμία περίπτωση του πομπού συγκεκριμένων στοιχείων για την κατάκτηση της ηθικής αρετής.

Τρία (3) νέα αποδεικτικά επιχειρήματα

Ο Αριστοτέλης στην 3η ενότητα παραθέτει τρία νέα επιχειρήματα, που επιβεβαιώνουν το συμπέρασμά του (ενότητα 1η) ότι «καμία ηθική αρετή δε διαμορφώνεται μέσα μας εκ φύσεως».

1ο επιχειρήμα: η ηθική πράξη προηγείται της κατάκτησης της ηθικής αρετής. Άρα, η αρετή πραγματώνεται εκ των υστέρων και αυτό δηλώνει ότι δεν την έχουμε εκ φύσεως.

2ο επιχειρήμα: Θα ήταν άτοπη η προσπάθεια των νομοθετών να κάνουν τους πολίτες καλούς ή κακούς με τον εθισμό, αν αυτοί ήταν καλοί ή κακοί εκ φύσεως. Οι νομοθέτες ενεργούν έτσι, γιατί θεωρούν την ηθική αρετή πράγμα που μπορεί να κατακτήσει και να βελτιώσει ο άνθρωπος, άρα δεν το έχει εκ φύσεως.

3ο επιχειρήμα: αν η ηθική αρετή υπήρχε στον άνθρωπο εκ φύσεως, δε θα υπήρχε ανάγκη να μας διδάξει κανείς τίποτα σχετικό με το καλό ή το κακό. Μαθαίνουμε όμως τις ηθικές πράξεις και επιδιώκουμε να συνηθίσουμε σ' αυτές. Μας σπρώχνουν σ' αυτές και οι νόμοι. Επομένως, δεν είμαστε εκ φύσεως καλοί ή κακοί, αλλά γινόμαστε στη διαδρομή της ζωής μας.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Οι νομοθέτες προσπαθούν να μας εθίσουν στις ηθικές πράξεις, ώστε να κατακτήσουμε την ηθική αρετή.
2. Καλός ή κακός εθισμός στις ηθικές πράξεις, προσδίδει αντίστοιχο αξιολογικό χαρακτηρισμό και στο αποτέλεσμα απόκτησης ηθικής αρετής από τον άνθρωπο. Το ίδιο ισχύει και στις τέχνες.
3. Είναι απαραίτητος και ο άνθρωπος που θα εποπτεύει τη διαδικασία άσκησης - εθισμού στις ηθικές πράξεις ή και στις τέχνες (διδάσκαλος).

Ενότητα 4η Βιβλίο Β (Β1, 7 - 8)

Σε όλες τις περιστάσεις της (καθημερινής) ζωής μας διαπιστώνεται η σημασία της ηθικής πράξης για την απόκτηση της ηθικής αρετής

1. Μέσα στην 4η ενότητα υπάρχουν ζεύγη αντίθετων ιδιοτήτων: δίκαιος - άδικος, δειλός - ανδρείος, σώφρων - ακόλαστος, πρᾶος - οργίλος. Μέσω αυτών των αντίθετων ζευγών αισθητοποιείται η αλήθεια της διαπίστωσης για την ποιοτική ομοιότητα μεταξύ αφετηρίας (βαθμού πραγμάτωσης) και αποτελέσματος (βαθμού κατάκτησης) της ηθικής αρετής. Για παράδειγμα, με το να συνηθίζουμε να φοβόμαστε ή να έχουμε θάρρος, γινόμαστε αντίστοιχα άλλοι δειλοί, άλλοι ανδρείοι. Στο κείμενο ο Αριστοτέλης σχηματίζει το χιαστό σχήμα: «*φοβεῖσθαι - δειλοί, ανδρείοι - θαρρεῖν*» .
2. Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των ηθικών ιδιοτήτων και συμπεριφορών συνδέονται με τις καταστάσεις του θυμικού, δηλαδή τις συναισθηματικές εκδηλώσεις (επιθυμίες, εξάψεις οργής). Και αυτό γιατί μέσω των συναισθημάτων γεννιούνται όλες οι διεγέρσεις και τα πρώτα κίνητρα κάθε είδους συμπεριφοράς. Άνθρωπος συναισθηματικά διαταραγμένος ή ανώριμος δεν μπορεί να έχει απόλυτα ομαλοποιημένη συμπεριφορά. Τελικά, από την αξιολόγηση των κινήτρων και της συμπεριφοράς μας σε διάφορες συγκυρίες και όταν όλα αυτά εφαρμόζονται κατ' επανάληψη, έχουμε δηλαδή εθιστεί στην πραγμάτωσή τους, τότε θα αποκτήσει βαθμό κατάκτησης και αξιολογικό χαρακτηρισμό και η ηθική μας αρετή. Με δυο λόγια, από αντίστοιχες επαναλαμβανόμενες ενέργειες διαμορφώνονται μόνιμα στοιχεία στο χαρακτήρα μας, τα οποία χαρακτηρίζουν ποιοτικά την ηθική μας αρετή. Οι πράξεις μας δηλαδή μετουσιώνουν και τον αξιολογικό μας χαρακτηρισμό.
3. Γενικά, ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι:
α) Μία ενέργεια με επαναληπτικό χαρακτήρα διαμορφώνει ένα μόνιμο στοιχείο στο χαρακτήρα μας («έξις»)
β) Καλή ή κακή ενέργεια (πράξη) οδηγεί στη διαμόρφωση καλής ή κακής «έξεως» αντίστοιχα.
γ) «Έθος» (=συνήθεια) καλών ή κακών πράξεων, οδηγεί αντίστοιχα σε καλές ή κακές «έξεις».

Συμπέρασμα: η ποιότητα των «έξεων» μας (που διαμορφώνεται από τα «έθη» μας, δηλαδή τις συνήθειές μας) προσδιορίζει και το βαθμό κατάκτησης από μέρους μας της ηθικής αρετής.

Άρα, ισχύει: «έθος» > «έξις» > ποιότητα ηθικής αρετής.

Ενότητα 5η Βιβλίο Β (Β3,1-2)

Η πραγμάτωση της ηθικής αρετής συνεπάγεται ευχαρίστηση για τον άνθρωπο

Οι ψυχικές διαθέσεις των ανθρώπων (δυσάρεστες ή ευχάριστες) δεν αποτελούν μόνο πηγή κινήτρων συμπεριφοράς (πρβλ. τις παρατηρήσεις του Αριστοτέλη στην ενότητα 4), αλλά συνδέονται και με ένα δεύτερο τρόπο με τις ηθικές ιδιότητες. Αποτελούν ενδεικτικό σημάδι της ποιότητας των κατακτήσεων που έχουν σταθεροποιηθεί στο χαρακτήρα («των έξεων»).

Οι ψυχικές διαθέσεις δηλώνουν όχι την ποιότητα των συμπεριφορών, αλλά των συναισθηματικών καταστάσεων που αντιστοιχούν στις συμπεριφορές.

Τα ανθρώπινα έργα λοιπόν προκαλούν ευχαρίστηση («ηδονή») ή δυσaréσκεια (λύπη), συναισθηματικές καταστάσεις που λειτουργούν ως απόδειξη διαμόρφωσης των «έξεων» (δηλαδή των μόνιμων χαρακτηριστικών της προσωπικότητάς μας). Και αυτό γιατί οι πράξεις μας είναι πάντα προέκταση των έξεων μας.

Ο Αριστοτέλης αναφέρει παραδειγματικά συγκεκριμένες κατηγορίες ανθρώπων που εκδηλώνουν αντίθετες ψυχικές διαθέσεις και συνεπώς χαρακτηρίζονται αντιθετικά, λόγω διαφορετικότητας των έξεων τους.

Ένας άνθρωπος λοιπόν που απέχει από σωματικές ηδονές και χαίρεται γι' αυτό, χαρακτηρίζεται συνετός. Ένας άλλος που για τον ίδιο λόγο δυσανασχετεί (μιας και αρέσκεται στη σωματική απόλαυση), χαρακτηρίζεται ακόλαστος.

Κάποιος άλλος που υπομένει τους κινδύνους και χαίρεται ή τουλάχιστον δε δυσανασχετεί γι' αυτό, λογίζεται ως ανδρείος. Αντίθετα, όποιος δεν του αρέσει η έκθεση σε κινδύνους και δυσανασχετεί να τους υπομένει, ονομάζεται δειλός.

Επομένως, ο αξιολογικός χαρακτηρισμός που μας αποδίδεται λόγω συγκεκριμένων ενεργειών («έξεων»), οι οποίες αποκαλύπτονται μέσω αντίστοιχων ψυχικών διαθέσεων, ουσιαστικά μαρτυρεί και την ποιότητα και το βαθμό κατάκτησης από μέρους μας των διαφόρων ηθικών αρετών. Οι τελευταίες λοιπόν σχετίζονται με τις ευχαριστήσεις («ηδονές») και τις λύπες μας («λύπαι»). Και ανάλογα ποια ψυχική διάθεση εκδηλώνουμε σε διάφορες καταστάσεις, χαρακτηρίζεται η προσωπικότητα και η αντίστοιχη ηθική αρετή, που αφορά το ζήτημα που διερευνούμε.

Ο Αριστοτέλης τελικά πιστεύει ότι η ηδονή οδηγεί σε ευτελείς πράξεις και η δυσaréσκεια προκαλεί αποχή από τις καλές πράξεις. Επομένως, χρειάζεται σωστή αγωγή, ώστε ο κάθε άνθρωπος να μην προβαίνει σε ευτελείς ενέργειες, αλλά να συνηθίζει μόνο στις καλές. Την ίδια άποψη ασπάζεται κι ο Πλάτων στους «Νόμους».

Όσοι δεν πήραν επιμελημένη αγωγή, είναι επόμενο να μην έχουν ασκηθεί (εθιστεί) στον αυτοέλεγχο και την πειθαρχία. Αυτοί φυσικά έλκονται από την εύκολη ικανοποίηση και την επιζητούν, ακόμα και με ανεπίτρεπτους τρόπους κι άνομες πράξεις, εφόσον αυτές άμεσα παρέχουν ευάρεστη αίσθηση.

Από το άλλο μέρος, για τις καλές και επαινετές πράξεις χρειάζεται η ανάπτυξη ικανοτήτων με αγωγή και προετοιμασία κοπιαστική, που φαίνεται στους παιδευτούς δυσάρεστη και γι' αυτό την αποφεύγουν.

Η αγωγή μας λοιπόν πρέπει να αρχίζει νωρίς από τη νεανική ηλικία και επιβάλλεται να είναι ποιοτικά προσανατολισμένη. Μια τέτοια αγωγή θα μας επιτρέψει να αξιολογούμε τα έργα μας, άρα και τις έξεις μας, και αφού θα διαθέτουμε σωστή παιδεία, θα μπορούμε να προβούμε σε διόρθωση των αρνητικών μας έξεων, ώστε να μην τις επαναλάβουμε.

Τελικά, ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι οφείλουμε να χαιρόμαστε ή να δυσανασχετούμε εκεί που πρέπει, κι έτσι θα έχουμε κατακτήσει την ηθική αρετή. Η έννοια του «πρέπει» εδώ έχει σίγουρα ως περιεχόμενο το κοινωνικά αποδεκτό. Τις παραπάνω μάλιστα θέσεις ενστερνίζεται και ο Πλάτων, όπως ρητά αποκαλύπτει ο Αριστοτέλης.

Η αγωγή λοιπόν θα συντονίσει έμφυτα τη σύνδεση θετικών συναισθημάτων με επαινετές συμπεριφορές και αρνητικών με αρνητικές. Οι εσωτερικές αυτές συνδέσεις, μέσω της ορθής παιδείας, περιγράφουν την ιδέα του ορθού και του δέοντος και δημιουργούν τα σταθερά θεμέλια κατάκτησης και συνεχούς βελτίωσης της ηθικής αρετής.

***

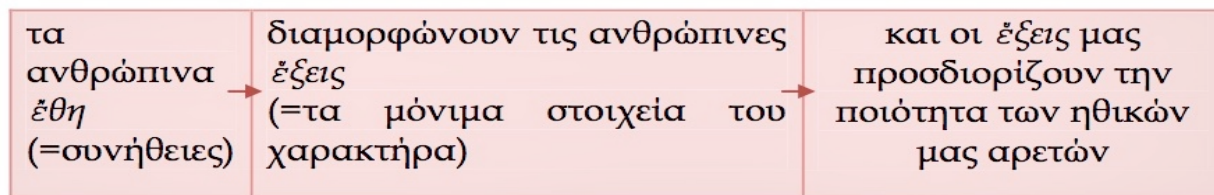
Μετά απ' όλα αυτά, ο Αριστοτέλης μοιάζει να είναι σταθερά υπέρ της αποχής από την ηδονή και της απαλλαγής από τη λύπη. Δεν είναι όμως ακριβώς έτσι. Ο φιλόσοφος επιδιώκει τη συμμετοχή σε όλα, αρκεί όμως να ρυθμίζονται να εκπληρώνουν τον κανονικό τους προορισμό.

Ενότητα 6η Βιβλίο Β (Β6,1-4)

Η αρετή καθιστά ικανό τον άνθρωπο να εκτελέσει το προορισμένο γι' αυτόν έργο

Ο Αριστοτέλης στην ενότητα 6 εισάγει την έννοια της αρετής προς διερεύνηση. Αφού προηγουμένως κατέληξε ότι:

Τώρα ασχολείται με την ποιότητα της αρετής στον άνθρωπο και γενικά στα έμψυχα και άψυχα πράγματα.

Η αρετή λοιπόν έχει δύο κύρια στοιχεία:

α) Είναι υπεύθυνη για την τελείωση κάθε πράγματος και

β) Είναι υπεύθυνη για τη σωστή εκτέλεση του έργου κάθε πράγματος (άλλωστε ο Αριστοτέλης πιστεύει ότι η φύση ανέθεσε σε κάθε πράγμα ένα ρόλο - «*ή φύσις ούδεν ποιεί μάτη*»).

Από κάποια άποψη καθετί έχει μια ιδιαίτερη χρησιμότητα, μια λειτουργία. Για να θεωρήσουμε ότι για κάποια πράγματα δε νοείται αρετή, πρέπει να δεχτούμε τη μηδαμινή πιθανότητα να υπάρχουν πράγματα απολύτως ανενεργό ή άχρηστα. Τέτοια όμως πράγματα μάλλον δεν υπάρχουν. Επομένως, κάθε αντικείμενο γύρω μας έχει σχεδόν σίγουρα μία λειτουργία, η οποία είναι συχνά και πολλαπλή.

Προς επίρρωση των παραπάνω θέσεών του, ο Αριστοτέλης παρουσιάζει δύο παραδείγματα:

α) Την αρετή του ματιού, η οποία καθιστά και το μάτι αξιόλογο, αλλά και το έργο του βοηθά να εκτελέσει με το σωστό τρόπο, αφού χάρη στην αρετή του ματιού βλέπουμε καλά.

β) Την αρετή του αλόγου, η οποία καθιστά το άλογο αξιόλογο και καλό στο να τρέχει, στο να μεταφέρει τον αναβάτη και να αντιμετωπίζει τους εχθρούς.

***

Τελικά, ο Αριστοτέλης εξάγει το εξής συμπέρασμα:

Η αρετή είναι μία έξη του ανθρώπου, με την οποία ο ίδιος γίνεται καλός (τελείωση) και χάρη στην οποία επιτελεί σωστά το έργο του. Πρόκειται μάλιστα για κατακτημένη έξη ορισμένου είδους και ποιότητας και πρέπει να αναγνωρίζεται συγκεκριμένα για τον κάθε φορέα της.

Στη συνέχεια, ο Αριστοτέλης θα προχωρήσει στην εξέταση της φύσης της αρετής.

Ενότητα 7η Βιβλίο Β (Β6, 4 - 8)

Η αρετή βρίσκεται στη μεσότητα
Προσδιορισμός της έννοιας «μεσότητα»

Η έννοια της μεσότητας

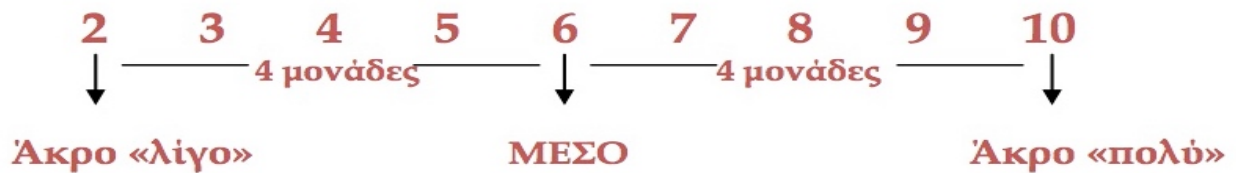
Ο Αριστοτέλης, πριν προχωρήσει στον προσδιορισμό της αρετής ως μεσότητα, αναφέρεται στην ίδια την έννοια αυτή, για να την κάνει κατανοητή. Έτσι, σημειώνει ότι:

Κάθε πράγμα που είναι συνεχές και διαιρετό, αν χωριστεί σε δύο μέρη, μπορεί να δώσει: **α)** ένα μεγαλύτερο κι ένα μικρότερο, π.χ. πολύ - λίγο ή λίγο - πολύ και **β)** ή δύο ίσα μέρη.

Σε κάθε τέτοιο συνεχές και διαιρετό πράγμα υπάρχει το μέσο, και αυτό μπορεί να είναι δύο ειδών:

α) Μέσο με κριτήρια αντικειμενικά (με μέτρο τα ίδια τα πράγματα). Με αυτά τα κριτήρια το μέσο βρίσκεται σε ίση απόσταση από τα δύο άκρα και είναι το ίδιο για όλους.

Για παράδειγμα, σε μια σειρά συνεχόμενων αριθμών, όπου το μέσο βρίσκεται σε ίση απόσταση από τα δύο άκρα:

β) Μέσο με κριτήρια υποκειμενικά (με μέτρο τον εαυτό μας). Με αυτά τα κριτήρια το μέσο διαφέρει από άνθρωπο σε άνθρωπο, δεν είναι το ίδιο για όλους και εξαρτάται από την περίπτωση.

Για παράδειγμα, εάν η προηγούμενη αριθμητική ακολουθία αντιπροσώπευε μερίδες φαγητού, κανένας προπονητής δε θα μπορούσε να συστήσει 6 μερίδες ως μια απόλυτα μέση και για όλους ποσότητα διατροφής. Και αυτό γιατί για κάποιον γυμναζόμενο, οι 6 μερίδες μπορεί να είναι υπερβολικές, για έναν όμως μεγάλο αθλητή (πολυφάγο), όπως π.χ. ο Μίλωνας, η ποσότητα αυτή μπορεί να είναι λίγη.

Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις. Ένας ειδικός επιστήμονας για παράδειγμα, επιζητά και προτιμά το μέσο, αποφεύγοντας την έλλειψη και την υπερβολή · το μέσο όμως που προσδιορίζεται με υποκειμενικά κριτήρια, όχι αναφορικά με τα πράγματα, αλλά αναφορικά με μας. Και αυτό το μέσο είναι σχετικό με την αρετή.

Η αρετή ως μεσότητα

Όσα αναφέρονται στην ενότητα 7 έχουν στόχο να γίνει περισσότερο κατανοητή παρακάτω η φύση της αρετής ως «μεσότητα». Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη κάθε αρετή είναι το μέσο (σωστή συμπεριφορά) ανάμεσα σε δύο άκρα, στην υπερβολή και στην έλλειψη (λανθασμένη συμπεριφορά).

Στην ενότητα 4 έχουν ήδη αναφερθεί κάποιες αρετές, η καθεμιά από τις οποίες αποτελεί μέσο, που βρίσκεται ανάμεσα σε δύο άκρα, στην υπερβολή και στην έλλειψη:

υπερβολή	μέσον	έλλειψις
θρασύτης*	ανδρεία	δειλία
οργιλότης	πραότης	αοργησία*

* Σ' αυτά τα παραδείγματα ο Αριστοτέλης δεν αναφέρει στο κείμενο το ένα από τα δύο άκρα, επειδή εκεί δεν το χρειάζεται.

Παρατηρήσεις

1. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στην αντικειμενική θεώρηση της μεσότητας, αυτήν που έχει ως μέτρο τα πράγματα κι απορρέει από αυτά, από παρατηρήσεις και μετρήσεις (επιστημονική γνώση, πορίσματα αποδεκτά, αντικειμενικά επιχειρήματα που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση). Αναφέρεται μάλιστα στην αντικειμενική μεσότητα με τη φράση: «κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα». Αντίθετα, με το «προς ημάς» θεωρείται η υποκειμενική μεσότητα, αυτή που έχει μέτρο τον εαυτό μας και υπακούει σε υποκειμενικά κριτήρια: ανάγκες, απόψεις, ιδιότητες, καταστάσεις, τόπο, χρόνο κ.α. Οι όροι «αντικειμενικός - υποκειμενικός» δεν υπήρχαν στην αρχαία ελληνική. Ο Αριστοτέλης αναγκάστηκε, ως άλλος επιστήμονας και ερευνητής, να χρησιμοποιήσει αντίστοιχα τα λεκτικά σύνολα: «κατ' αυτό τὸ πρᾶγμα» και «πρὸς ἡμᾶς».
2. Ο Αριστοτέλης με τη φράση «προς ημάς» δίνει την εντύπωση ότι δεν απέχει από τη σχετικοκρατική σοφιστική τάση, που εκφράζεται και από τον Πρωταγόρα: «πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος» (=μέτρο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος). Η υποκειμενικότητα όμως δεν είναι τελικά ανεκτή για τον Αριστοτέλη, ο οποίος απορρίπτει τη σχετικότητα των σοφιστών, τουλάχιστον στα ζητήματα αρετής. Οφείλει λοιπόν ο φιλόσοφος να αντικειμενικοποιήσει με κάποιον τρόπο τη μεσότητα, ιδιαίτερα εκείνη που έχει μέτρο τον εαυτό μας (δηλαδή την «προς ἡμᾶς»). Και το κάνει στην ενότητα 10, προσθέτοντας σ' αυτήν «τὸν ὀρθὸν λόγον», δηλαδή τη λογική του σκεπτόμενου ανθρώπου.
3. «μναί»: η μνα ήταν νομισματική μονάδα (ισοδυναμεί με 100 δραχμές) και μονάδα βάρους, ίση με 435 σημερινά γραμμάρια (εννοούμε την αττική μνα της εποχής του Αριστοτέλη).
4. «Μίλωνι»: ο Μίλων ήταν διάσημος αθλητής από τον Κρότωνα, την ελληνική αποικία της Κάτω Ιταλίας · έζησε τον 6ο - 5ο αιώνα π.Χ. και είχε εξαιρετικές επιδόσεις στους αθλητικούς αγώνες. Θρυλικές διαστάσεις πήρε και η πολυφαγία του.
5. «πᾶς ἐπιστήμων»: με τη φράση νοείται όχι ο επιστήμονας που ασχολείται με αντικειμενική γνώση πραγμάτων (π.χ. μαθηματικός), αλλά αυτός που με λογικό κριτήριο (λογική σκεπτόμενου ὄντος) επιδιώκει να αντικειμενικοποιήσει την υποκειμενική μεσότητα (δηλαδή την «προς ἡμᾶς»).

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Σε καθετί υπάρχει μέσο.
2. Με κριτήρια αντικειμενικά το μέσο είναι ένα και το ίδιο για όλους.
3. Με κριτήρια υποκειμενικά το μέσο είναι διαφορετικό, ανάλογα με την περίπτωση.
4. Κάθε ειδικός αποφεύγει την υπερβολή και την έλλειψη και επιδιώκει το μέσο.

Ενότητα 8η Βιβλίο Β' (Β6, 9 - 10)

Όπως η τέχνη, έτσι και η ηθική αρετή στοχεύει στο μέσον

Απόδοση του περιεχομένου

Οι τεχνίτες που ασκούν οποιαδήποτε τέχνη (γλυπτική, οικοδομική, ξυλουργική κ.α.) εργάζονται επιδιώκοντας τη μεσότητα, με την οποία δημιουργούνται τέλεια έργα. Αν όμως προστεθεί κάτι ο αυτά (υπερβολή) ή τους αφαιρεθεί κάτι (έλλειψη), θα μειωθεί η αξία τους, ενώ η μεσότητα διατηρεί αυτή την αξία. Αυτό συμβαίνει στις τέχνες και στα έργα τους. Όμως, η επιδίωξη του μέτρου παρατηρείται και στη φύση αλλά και στην αρετή, βέβαια όχι στη διανοητική αλλά στην ηθική αρετή, αφού αυτή ασχολείται με συναισθήματα και πράξεις, στοιχεία στα οποία υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και μέσο.

Η «μεσότης» στις τέχνες

Ο Αριστοτέλης, για να κάνει πιο εύκολα κατανοητό το ζήτημα της μεσότητας στις ηθικές αρετές, αναφέρεται στη σχετική με τις τέχνες μεσότητα.

Όπου γίνεται, βέβαια, λόγος από 'δω και μπρος για «μέσο», νοείται αυτό που λαμβάνεται με κριτήρια υποκειμενικά, με μέτρο δηλαδή τον άνθρωπο.

Τέχνη «επιστήμη» - αρετή – φύσις

Συγκρίνοντας τις τρεις αυτές έννοιες, ο Αριστοτέλης σημειώνει ότι έχουν ένα κοινό γνώρισμα, τη δυνατότητα να δημιουργούν μορφές. Έχουν όμως και διαφορές:

1. Η τέχνη μορφοποιεί την ύλη.
2. Η αρετή δίνει μορφή στην προσωπικότητα του ανθρώπου και επομένως είναι ανώτερη από την τέχνη.
3. Η φύση, που δημιουργεί κι αυτή μορφές, είναι κι αυτή ανώτερη από την τέχνη. Κάθε φυσική ύπαρξη τείνει προς την τελειότερη μορφή και ολοκλήρωσή της.

Η μεσότητα

Ο Αριστοτέλης είναι εκείνος που μελέτησε συστηματικά την έννοια της «μεσότητας», ενώ και πολλοί άλλοι στοχαστές στην αρχαία Ελλάδα έχουν προβληματιστεί για το περιεχόμενό της.

Ο όρος χαρακτηρίζει γενικά τον τρόπο ζωής, την ιδιοσυγκρασία και την αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων. Είναι άλλωστε γνωστά τα γνωμικά «μηδὲν ἄγαν» και «μέτρον ἄριστον», τα οποία υποδεικνύουν τήρηση του μέτρου, ενώ η υπέρβασή του (ὑβρις) συντρίβεται πάντα από τους θεούς.

Επισημάνσεις

1. Το ζεύγος των απαρεμφάτων «ἀφελεῖν – προσθεῖναι» σχηματίζει χιαστό με τα αντίστοιχό τους ουσιαστικά «τῆς ὑπερβολῆς» και «τῆς ἐλλείψεως».
2. «μέσου ἂν εἴη στοχαστική»: η δυνητική ευκτική εκφράζει αυτό που είναι δυνατό να γίνει στο παρόν - μέλλον, δηλαδή κάτι πιθανό, ενδεχόμενο και όχι βέβαιο. Η διατύπωση δείχνει μετριοπαθές και ήπιο ύφος, γνωρίσματα που πρέπει να διακρίνουν ένα συγγραφέα.
3. «λέγω δὲ τὴν ἠθικὴν»: ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι εννοεί την ηθική κι όχι τη διανοητική αρετή. Άλλωστε, οι διανοητικές αρετές (π.χ. η σοφία) δεν είναι μεσότητες, αφού δεν υπάρχει γι' αυτές υπερβολή κι έλλειψη. Με τις ηθικές αρετές όμως δε συμβαίνει το ίδιο, γιατί εκεί έχουμε να κάνουμε με πράξεις και συναισθήματα, στα οποία υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, προφανώς και μέσο.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Οι τεχνίτες με τη μεσότητα δημιουργούν τέλεια έργα.
2. Η υπερβολή και η έλλειψη μειώνει την αξία των έργων, ενώ η μεσότητα τη διατηρεί.
3. Η επιδίωξη του μέσου παρατηρείται στη φύση, την ηθική αρετή και στην τέχνη.

Ενότητα 9η

Βιβλίο Β (Β6,10 - 13)

Σημαντικές διευκρινίσεις για το περιεχόμενο της έννοιας «μεσότης»

Στο τέλος της ενότητας 8 ο Αριστοτέλης συνδέσει την ηθική αρετή με τα συναισθήματα και τις πράξεις, όπου υπάρχει υπερβολή, έλλειψη και μέσο. Στην ενότητα 9 φέρνει παραδείγματα συναισθημάτων, ενώ για τις πράξεις δηλώνει ότι γι' αυτές ισχύουν τα ίδια με τα συναισθήματα.

Η υπερβολή και η έλλειψη στα συναισθήματα

Σε όλα τα συναισθήματα υπάρχει υπερβολή και έλλειψη, τις οποίες ο Αριστοτέλης ασφαλώς αξιολογεί αρνητικά. Επισημαίνει μάλιστα δύο γενικές ομάδες συναισθημάτων, τα ευχάριστα και τα δυσάρεστα, και αναφέρει ενδεικτικά μερικά συναισθήματα (φόβος, θάρρος, επιθυμία, οργή, ευσπλαχνία).

Το μέσο στα συναισθήματα

Για να προσδιοριστεί το μέσο στα συναισθήματα, αναφέρονται πέντε στοιχεία, σε σχέση με τα οποία υπάρχει η μεσότητα.

1. Η χρονική στιγμή κατά την οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα («*ότε δεῖ*»).
2. Τα πράγματα σε σχέση με τα οποία πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα («*εφ' οἷς δεῖ*»).
3. Οι άνθρωποι σε σχέση με τους οποίους πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα («*πρός οὓς δεῖ*»),
4. Ο λόγος για τον οποίο πρέπει να νιώθουμε ένα συναίσθημα («*οὔ ἕνεκα δεῖ*»),
5. Ο τρόπος με τον οποίο πρέπει να εκδηλώνουμε ένα συναίσθημα («*ὡς δεῖ*»).

Με τον όρο «συναίσθημα» («πάθος» για τον Αριστοτέλη) νοείται η ψυχική κατάσταση ενός ανθρώπου, καθώς και το σύνολο των αντίστοιχων αντιδράσεων και εκδηλώσεων. Επομένως, συναίσθημα είναι το σύνολο των σωματικών εκδηλώσεων του ανθρώπου.

Η μεσότητα των συναισθημάτων νοείται ως προς τα δύο άκρα, την έλλειψη και την υπερβολή. Όμως και αυτή καθ' αυτή είναι ακρότητα, γιατί είναι τελειότητα («*ἄριστον*»). Άλλωστε, η μεσότητα είναι το σπουδαιότερο γνώρισμα του ανθρώπου, που εφόσον το έχει, δεν μπορεί να ξεπεραστεί από κάτι άλλο ούτε είναι κατώτερη από κάτι άλλο.

Οι πράξεις

Στην ενότητα 9 αναφέρονται παραδείγματα μόνο «*παθῶν*» (συναισθημάτων). Ο Αριστοτέλης όμως σημειώνει ότι και για τις πράξεις ισχύουν τα ίδια πράγματα με τα συναισθήματα. Υπόκεινται δηλαδή κι αυτές σε υπερβολή και έλλειψη, καθώς και σε μεσότητα.

Ερευνώντας μάλιστα ο Αριστοτέλης τα συναισθήματα και τις πράξεις, εξετάζει την ηθική αρετή σε σχέση με το σύνολο της συμπεριφοράς του ανθρώπου (η άλλη όψη του ψυχικού βίου, η νόηση, έχει να κάνει βέβαια με τη διανοητική αρετή).

Κριτήρια συμπεριφοράς

Σε όλες τις κοινωνίες όλων των εποχών υπάρχουν τα κριτήρια της ορθότητας των πράξεων - γενικά της συμπεριφοράς - τα οποία όμως παρουσιάζουν κάποιες διαφορές από λαό σε λαό και από εποχή σε εποχή. Αυτά τα κριτήρια απορρέουν είτε από ένα γενικό, άγραφο και αποδεκτό από όλους κώδικα ηθικής συμπεριφοράς, που τον δημιουργεί η παράδοση ενός λαού, είτε από τους γραπτούς νόμους είτε από θρησκευτικά ηθικά συστήματα.

Ειδικά για μας τους σημερινούς Έλληνες κριτήρια είναι: α) Οι νόμοι του κράτους.

β) Η λαϊκή παράδοση με τους άγραφους κανόνες συμπεριφοράς, γ) Η ιστορική παράδοση, που προβάλλει πρότυπα συμπεριφοράς, δ) Κυρίως η θρησκεία, που διαθέτει συγκροτημένο κώδικα συμπεριφοράς, γραπτό και προφορικό.

Για τους αρχαίους Έλληνες κριτήρια είναι:

- α) Η λαϊκή παράδοση μαζί με τη θρησκευτική (μυθολογία).
- β) Οι νόμοι της πόλης.
- γ) Η λογική (ο ορθός λόγος).

Αξιολόγηση

Η υπερβολή και η έλλειψη απορρίπτονται από τον Αριστοτέλη. Αντίθετα, η μεσότητα εξαιρείται, αφού σχετίζεται με το «άριστον» και με την αρετή. Έτσι, συμπεραίνουμε ότι η αρετή είναι μια μορφή μεσότητας.

Σχήματα λόγου

α) Σχήμα λιτότητας: «οὐκ εὖ».

β) Πολυσύνδετο : «οἶον ... καὶ λυπηθῆναι - ὅτε δεῖ ... ὡς δεῖ, ὑπερβολὴ καὶ ἔλλειψις καὶ τὸ μέσο».

γ) Αντίθεση : «ἢ μὲν ὑπερβολὴ ... τὸ δὲ μέσον ... ».

δ) Πρωθύστερο : «ἐπαινέται καὶ κατορθοῦται».

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Στα συναισθήματα και στις πράξεις υπάρχουν: υπερβολή και έλλειψη, που αποτελούν σφάλμα, και μεσότητας, που είναι σωστά.
2. Η ηθική αρετή στοχεύει στο μέσο και είναι μια μορφή μεσότητας.

Ενότητα 10η

Βιβλίο Β (Β6, 14 - 16)

Ορισμός της αρετής

Στη 10η ενότητα προβάλλεται η αντίθεση ανάμεσα στο σφάλμα και το σωστό (στο «ἀμαρτάνειν» και στο «κατορθοῦν») και διατυπώνεται ο ορισμός της ηθικής αρετής.

Η αντίθεση «τὸ ἀμαρτάνειν» και «τὸ κατορθοῦν»

Στο κείμενο προβάλλεται η αντίθεση ανάμεσα:

1. στο σφάλμα (ως σχετικό με την υπερβολή και την έλλειψη) και
2. στο σωστό (ως σχετικό με το μέσο), για να συσχετιστεί τελικά

- α. το πρώτο μέρος της αντίθεσης με την κακία και με τους κακούς και
- β. το δεύτερο με την αρετή και με τους καλούς.

Οι σκέψεις του Αριστοτέλη είναι οι ακόλουθες:

α) Η υπερβολή και η έλλειψη βρίσκονται σε άπειρα σημεία έξω από το μέσο, γι' αυτό ο άνθρωπος μπορεί με πολλούς τρόπους («πολλαχῶς», «παντοδαπῶς») και εύκολα να αποτύχει στο στόχο του, να κάνει σφάλμα. Γι' αυτούς τους λόγους η υπερβολή και η έλλειψη σχετίζονται με την κακία και με τους κακούς.

β) Το μέσο βρίσκεται σε ένα μόνο σημείο, γι' αυτό με ένα μόνο τρόπο και δύσκολα μπορεί ο άνθρωπος να πετύχει το στόχο του, να κάνει το σωστό. Γι' αυτούς τους λόγους το μέσο σχετίζεται με την αρετή και με τους καλούς.

Γύρω από τη βασική αντίθεση κακία - σφάλμα και αρετή - σωστό γίνεται συσσώρευση αντίθετων ζευγών:

1. «ἀμαρτάνειν πολλαχῶς» - «κατορθοῦν μοναχῶς».
2. «κακὸν τοῦ ἀπείρου» - «ἀγαθὸν τοῦ πεπερασμένου».
3. «ῥάδιον» - «χαλεπὸν».
4. «ῥάδιον τὸ ἀποτυχεῖν τοῦ σκοποῦ» - «χαλεπὸν τὸ ἐπιτυχεῖν».
5. «τῆς κακίας ἢ ὑπερβολὴ καὶ ἢ ἔλλειψις» - «τῆς ἀρετῆς ἢ μεσότης»
6. «ἐσθλοὶ ἀπλῶς» - «κακοὶ παντοδαπῶς»

Ο Αριστοτέλης, για να ενισχύσει τη θέση του ότι το σφάλμα γίνεται με πολλούς τρόπους, ενώ το σωστό μόνο με ένα, αναφέρεται σε δύο από τα δέκα ζεύγη αντίθετων μεταξύ τους δυνάμεων, που κυβερνούν τον κόσμο σύμφωνα με τους Πυθαγόρειους («ἀγαθὸν - κακὸν», «πέρας - ἄπειρον»).

Κοντά στη φιλοσοφία επικαλεῖται και την ποίηση για τον ίδιο σκοπό. Δεν είναι όμως γνωστή η προέλευση του στίχου που αναφέρεται στο κείμενο: «ἐσθλοὶ μὲν...» (πρβλ. τα νεοελληνικά γνωμικά: ένας ο δρόμος του καλού και χίλιοι του διαβόλου, ο διάβολος έχει πολλά ποδάρια).

Στο πλαίσιο της αναζήτησης από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους της πρωταρχικής ουσίας και της αρχής των όντων (για την εξήγηση της γένεσης και της σύστασης του κόσμου) οι Πυθαγόρειοι διατύπωσαν τη θεωρία «τῶν ἐναντίων». Σύμφωνα μ' αυτή τη διδασκαλία, οι αρχές των όντων είναι δέκα ζεύγη αντίθετων δυνάμεων, όπως φαίνονται στον παρακάτω πίνακα:

πέρας - άπειρον	ήρεμον - κινούμενον
περιττόν - άρτιον	ευθύ - καμπύλον
εν - πλήθος	φως - σκότος
δεξιόν - αριστερόν	αγαθόν - κακόν
άρρεν - θήλυ	τετράγωνον - ετερόμηκες

Ο ορισμός της αρετής

Ο Αριστοτέλης, μετά από διάφορους συλλογισμούς και απόπειρες ορισμού, διατυπώνει συμπερασματικά τον περίφημο ορισμό της έννοιας της αρετής. Η ηθική αρετή λοιπόν είναι:

«ἕξις προαιρετική, ἐν μεσότητι οὔσα τῇ πρὸς ἡμᾶς, ὠρισμένη λόγῳ καὶ ᾧ ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν»

(=το μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα, που επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο · που βρίσκεται στο μέσο το οποίο προσδιορίζεται με κριτήρια υποκειμενικά και καθορίζεται από τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου).

Τα γνωρίσματα της αρετής

Τα γνωρίσματα που συνιστούν κατά τον Αριστοτέλη την έννοια είναι τα ακόλουθα: Η αρετή

α) είναι ἕξις (μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα).

β) ως ἕξις είναι προαιρετική (επιλέγεται ελεύθερα από τον άνθρωπο).

γ) βρίσκεται σ' ένα μέσο (ανάμεσα σε δύο κακίες, που βρίσκονται αντίστοιχα στην υπερβολή και την ἔλλειψη), το οποίο προσδιορίζεται με μέτρο τον άνθρωπο.

δ) βρίσκεται στο μέσο που καθορίζεται από τη λογική (του φρόνιμου ανθρώπου).

ε) είναι το σωστό (ενώ οι κακίες είναι λάθη, που οφείλονται στην υπερβολή ή στην ἔλλειψη).

«προαιρετική» - «λόγῳ» - «φρόνιμος»

Στον ορισμό της αρετής υπάρχουν μερικά στοιχεία για τα οποία έχει γίνει ἤδη λόγος στις προηγούμενες διδακτικές ενότητες («ἕξις, μεσότης, τῇ πρὸς ἡμᾶς») · μερικές όμως βασικές έννοιες αναφέρονται για πρώτη φορά και είναι απαραίτητος ο σχετικός σχολιασμός τους:

α) «προαιρετική»: θίγεται το γενικότερο και μεγάλο ζήτημα της ελευθερίας της βούλησης του ανθρώπου, δηλαδή του πλεονεκτήματος να αποφασίζει και να πράττει χωρίς καταναγκασμό. Ο Αριστοτέλης τονίζει συχνά τον έναν από τους τρεις αναγκαίους όρους για την ύπαρξη της αρετής, δηλαδή την προαίρεση (=ελεύθερη επιλογή). Οι άλλοι δύο είναι: 1) η συνείδηση από τον άνθρωπο της πράξης του («εἰδώς») και 2) η σιγουριά και η σταθερότητα στην πραγματοποίηση της αρετής («βεβαίως καὶ ἀμετακίνητος»).

β) «λόγῳ»: ἔχει ἤδη αναφερθεί ότι η αρετή προσδιορίζεται ως μεσότητα με μέτρο τον εαυτό μας. Ἐτσι όμως δημιουργείται η εντύπωση ότι το κάθε άτομο προσδιορίζει το μέσο με το δικό του τρόπο και επομένως ορίζει την αρετή με κριτήρια υποκειμενικά (ἄρα, μέσο και αρετή θα διαφέρουν από άνθρωπο σε άνθρωπο). Ο Αριστοτέλης όμως, θέλοντας να διασφαλίσει την αντικειμενικότητα, προσθέτει ένα κοινό κριτήριο: τον ορθό λόγο (λογική). Και μάλιστα διευκρινίζεται ότι αναφέρεται ειδικά στη λογική του «φρόνιμου» ανθρώπου κι όχι στην κοινή ανθρώπινη λογική.

***

Στον αριστοτελικό ορισμό της ηθικής αρετής ενυπάρχουν μερικές από τις πιο σημαντικές αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, δηλαδή η ελευθερία (διακρίνεται στον προσδιορισμό «προαιρετική»), το μέτρο (διακρίνεται στη λέξη «μεσότης») και ο λόγος, στον οποίο τόσο μεγάλη σημασία ἔδιναν οι αρχαίοι είτε ως λογική σκέψη, όπως νοείται εδώ, είτε ως λογική έκφραση.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Η υπερβολή και η ἔλλειψη βρίσκονται σε ἄπειρα σημεία, ἔξω από το μέσο, γι' αυτό ο άνθρωπος μπορεί με πολλούς τρόπους και εύκολα να αποτύχει στο στόχο του, να κάνει σφάλμα.

2. Το μέσο βρίσκεται σ' ένα σημείο, γι' αυτό με ένα μόνο τρόπο και δύσκολα μπορεί ο άνθρωπος να πετύχει το στόχο του, να κάνει το σωστό.
3. Η υπερβολή και η έλλειψη σχετίζονται με την κακία και με τους κακούς, ενώ το μέσο σχετίζεται με την αρετή και με τους καλούς.
4. Η ηθική αρετή είναι το μόνιμο στοιχείο του χαρακτήρα και επιλέγεται ελεύθερα από το άτομο.
5. Η ηθική αρετή βρίσκεται στο μέσο, το οποίο καθορίζεται από τη λογική του φρόνιμου ανθρώπου.

Οι βασικές έννοιες του αριστοτελικού ορισμού για την ηθική αρετή

1. Η λέξη «ἀρετή»: σχετίζεται ετυμολογικά με τις λέξεις ἄρης, ἀρείων, ἀριστος, ἀραρίσκω (=ταιριάζω, προσαρμόζω), ἀρέσω (η πρώτη σημασία της αρετής ήταν η ανδρεία, η γενναιότητα στον πόλεμο). Η αρετή κατά τον Αριστοτέλη είναι μια ιδιότητα που αποδίδεται όχι μόνο στον άνθρωπο αλλά και στα ζώα και στα πράγματα - γενικά και στα έμψυχα και στα άψυχα. Έτσι, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τον όρο ως ικανότητα, προτέρημα, αξιότητα εμψύχων ή αψύχων, που τους δίνει τη δυνατότητα: α) να βρίσκονται στην τέλεια κατάστασή τους και β) να επιτελούν με τέλειο τρόπο τον προορισμό τους. Ειδικά για τον άνθρωπο αρετή είναι η *έξις* με την οποία αυτός: α) γίνεται τέλειος (*ἀγαθός*) και β) επιτελεί με τέλειο τρόπο τον προορισμό του.
2. Ο όρος «έξις»: από το μέλλοντα *έξω* του ρήματος *έχω*. Πρόκειται για μόνιμη κατάσταση που προκύπτει από συνήθεια ή άσκηση και μ' αυτή τη σημασία τη χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, δίνοντάς της ηθικό περιεχόμενο (τα μόνιμα ηθικά μας γνωρίσματα και στοιχεία του χαρακτήρα).
Κάθε *έξις* είναι αποτέλεσμα επαναλαμβανόμενων ενεργειών, που η ποιότητά τους χαρακτηρίζει και τις *έξεις*. Και αφού η αρετή είναι *έξις*, τότε ο αξιολογικός χαρακτηρισμός της τελευταίας προσιδιάζει και στην αρετή.

Αριστοτέλους «Πολιτικά»

ΕΙΔΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ «Πολιτικά»

Οι δέκα ενότητες των Ηθικών Νικομαχείων που προηγήθηκαν επισήμαναν στοιχεία από τη γενικότερη συμπεριφορά του ατόμου, που σχετίζονται με το μυαλό του (διανοητικές αρετές) και κυρίως με το χαρακτήρα του (ηθικές αρετές). Προς τι όμως όλη αυτή η μελέτη; Η απάντηση είναι απλή και κινείται στο πλαίσιο της γενικότερης κοσμοθεωρίας των αρχαίων Ελλήνων. Επομένως, και ο Αριστοτέλης την ενστερνίζεται πλήρως.

Μα, φυσικά, για να γίνουμε καλοί πολίτες, για να λειτουργήσουμε σωστά μέσα στην πόλη, ζώντας δίπλα σε όλους τους άλλους συμπολίτες μας.

Ο αρχαίος Έλληνας τις αρετές δεν τις επιδίωκε για χάρη του εαυτού του · η προσπάθειά του δεν αφορούσε μονάχα τον ίδιο. Οι αρετές θα λειτουργούσαν τελικά με ένα συγκεκριμένο τρόπο μέσα στην πόλη του.

Συνεπώς, η ηθική και διανοητική αρετή - φιλοσοφία είναι στην πραγματικότητα μέρος της πολιτικής αρετής - φιλοσοφίας.

Για να ολοκληρώσει λοιπόν ο Αριστοτέλης την *«περί τὰ ἀνθρώπινα φιλοσοφία»* του, πρέπει να μιλήσει για νόμους και πολιτεύματα. Το δηλώνει άλλωστε ρητά στο τέλος των *«Ηθικών Νικομαχείων»* και η κατακλείδα αυτή είναι η καλύτερη εισαγωγή για τα οκτώ (8) βιβλία των *«Πολιτικών»* του.

Στο σχολικό μας εγχειρίδιο θα παρακολουθήσουμε λοιπόν διδασκαλίες του Αριστοτέλη: α) για τη γένεση της πόλης, β) για το περιεχόμενο της έννοιας «πολίτης», γ) για το περιεχόμενο της έννοιας «πολίτευμα» (πολιτεία), δ) για τα είδη των πολιτευμάτων, ε) για θέματα σχετικά με τη διακυβέρνηση της πόλης και στ) για θέματα παιδείας και εκπαίδευσης.

Για τις ανάγκες της μελέτης μας κι επειδή χρησιμοποιείται συχνότερα, καλό θα ήταν να διευκρινίσουμε το περιεχόμενο - χαρακτηριστικά του όρου «πόλις». Πρόκειται για την έννοια της πόλης - κράτους, που την αποτελούσαν κυβερνώντες - άρχοντες και κυβερνώμενοι - αρχόμενοι. Είναι ένα όλον (=σύνολο), που το αποτελούσαν μέρη, τα οποία όμως δε χάνουν τη φυσιογνωμία τους λόγω της δύναμης του συνόλου. Από τα ανόμοια αυτά στοιχεία - μέρη, άλλα ασκούν εξουσία κι άλλα υπακούουν. Ως σύνολο η πόλη έχει για στόχο της την ευδαιμονία κι αυτή πάλι είναι το αποτέλεσμα της αυτάρκειας, της απόλυτης δηλαδή ανεξαρτησίας από οτιδήποτε βρίσκεται έξω από την πόλη.

ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ

Ενότητα 11η

Βιβλίο Α (Α1,1) – 1252a 1-7

Η πόλη είναι η τελειότερη μορφή κοινωνίας
Από τα δεδομένα της εμπειρίας

Ο Αριστοτέλης αρχίζει χωρίς καθυστέρηση την εξέταση των θεμάτων του, κάνοντας λόγο για τις πιο βασικές έννοιες σχετικά με τα «πολιτικά».

«πᾶσαν πόλιν»: ο Αριστοτέλης συνηθίζει να διατυπώνει μια γενική πρόταση και στη συνέχεια προχωρεί στις επιμέρους περιπτώσεις (από τα γενικά στα ειδικά). Με αυτή τη μέθοδο (απαγωγική ή παραγωγική) ερευνά τα φυσικά φαινόμενα, αλλά και τα πολιτικά ζητήματα κι έτσι ξεκινά την ενότητα 11.

«ὁρῶμεν»: ο Αριστοτέλης αξιοποιεί απτά επιχειρήματα της αντικειμενικής παρατήρησης. Τα θετικά στοιχεία της εμπειρίας κι όχι η αφηρημένη σκέψη, τον καθιστούν εμπειρικό - θετικό φιλόσοφο κι όχι θεωρητικό.

Δύο αντιθετικές μέθοδοι συλλογισμού

α) Επαγωγική μέθοδος: η σκέψη ξεκινάει από τα μερικά και ειδικά και προχωράει στα συνολικά και γενικά. Εξάγεται ένα γενικό συμπέρασμα μέσω εμπειρικών δεδομένων. Αυτή είναι η μέθοδος, την οποία κατά κανόνα χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης.

β) Απαγωγική (ή παραγωγική): είναι η μέθοδος κατά την οποία η σκέψη ξεκινά από τα συνολικά και γενικά και προχωράει στα μερικά και ειδικά. Ξεκινά από τη θεωρία και καταλήγει στα επιμέρους εμπειρικά δεδομένα.

Ο όρος «κοινωνία» - η ανώτερη κοινωνία

«κοινωνία»: η λέξη παράγεται από το ρήμα «κοινωνῶ», το οποίο σημαίνει έχω ή κάνω κάτι μαζί με άλλον ή άλλους, συμμετέχω σε κάτι με κάποιον ή κάποιους. Πρόκειται για μια ομάδα ανθρώπων, που συνυπάρχουν έχοντας έναν κοινό σκοπό, ενώ και η κάθε κοινωνική ομάδα επιδιώκει τη διασφάλιση του δικού της στόχου.

Οι επιμέρους αυτές κοινωνικές ομάδες (κοινοτήτες) περιέχονται στην πολιτική κοινωνία, είναι μέρη της και υποδεέστερες από αυτήν. Αυτή με τη σειρά της είναι η υπέρτατη μορφή κοινότητας και, αφού οι επιμέρους κοινότητες στοχεύουν σε κάποιο αγαθό, στοχεύει και αυτή στο σπουδαιότερο αγαθό, στην *«εὐδαιμονία»* όλων των μελών της, δηλαδή στο αγαθό που αφορά *«ἅπαντα τὸν βίον»*.

Το υπέρτατο αγαθό - «ἡ εὐδαιμονία»

Ο Αριστοτέλης με τη φράση *«κυριωτάτου πάντων»* στην 11η ενότητα εννοεί *«τὸ ἀκρότατον πάντων τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν»* (= το υπέρτατο αγαθό που επιδιώκουν με τις πράξεις τους οι άνθρωποι), δηλαδή την *«εὐδαιμονία»*, για την οποία γίνεται λόγος διεξοδικά στο 1ο βιβλίο των *«Ἠθικῶν Νικομαχείων»*.

Η λέξη *«εὐδαιμονία»* σημαίνει αρχικά την εὐνοια του θείου (κάτι ανάλογο με την *«εὐτυχία»*, μόνο που σύμφωνα μ' αυτήν, κάτι δεν το δίνει στον άνθρωπο ο θεός, αλλά η τύχη). Παλαιότεροι του Αριστοτέλη στοχαστές (Ηράκλειτος, Δημόκριτος), διατύπωσαν την άποψη ότι η ευδαιμονία βρίσκεται μέσα μας κι εναπόκειται μόνο στις δικές μας πράξεις η κατάκτησή της ή όχι.

Ο Αριστοτέλης ορίζει την ευδαιμονία στον ατομικό ηθικό βίο ως ενέργεια της ψυχής κι όχι ως κατάσταση της ψυχής, με τους κανόνες της τέλει αρετής. Η ευδαιμονία όμως είναι και ο προορισμός της πόλεως (το υπέρτατο τέλος της) · κι έτσι ο φιλόσοφος ταυτίζει το υπέρτατο για το άτομο αγαθό με εκείνο της πόλεως, θεωρώντας την ηθική φιλοσοφία μέρος της πολιτικής φιλοσοφίας. Άλλωστε, για τον ίδιο η ευδαιμονία του καθενός ανθρώπου ξεχωριστά συμπίπτει και διασφαλίζεται μέσω της ευδαιμονίας του συνόλου της πόλεως.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Κάθε πόλη είναι ένα είδος κοινωνικής συμβίωσης.
2. Όλες οι κοινότητες αποβλέπουν σε κάποιο αγαθό.
3. Η πόλη είναι η ανώτερη μορφή κοινωνικής συμβίωσης και αποβλέπει στο ανώτερο απ' όλα τα αγαθά, στην ευδαιμονία.

Ενότητα 12η

Βιβλίο Α' (Α2, 5 - 6) – 1252b27 – 1253a7

Ο άνθρωπος είναι *«ζῷον πολιτικόν»*

Κατά τον Αριστοτέλη, φύση ενός όντος είναι η μορφή που αυτό θα πάρει, όταν ολοκληρωθεί η εξελικτική του πορεία. Η μορφή αυτή είναι ο σκοπός (το τέλος) κάθε όντος και η πορεία του προς την κατάκτηση της μορφής λέγεται *έντελέχεια* (=κίνηση που

περιέχει το τέλος, δηλαδή το σκοπό: *έν + τέλος + ἔχειν*). Η μορφή μάλιστα της τελείωσης ενός όντος περιέχεται «*έν δυνάμει*» μέσα του.

Ας δούμε τώρα τι συμβαίνει στην ανθρώπινη κοινωνία:

α) *οἶκος, οικία (οικογένεια)*: ο άνθρωπος σε πρώτο στάδιο, από φυσική ανάγκη, δεν μπορεί να ζήσει χώρα ο ένας απ' τον άλλον, για διάφορους λόγους, ακόμα και βιοτικούς.

β) *κώμη (χωριό)*: σε δεύτερο στάδιο η ανθρώπινη κοινωνία συγκροτεί κώμη, που αποτελείται από πολλές οικογένειες και ικανοποιεί όχι μόνο βιοτικές, αλλά και πνευματικές, θρησκευτικές και ηθικές ανάγκες.

γ) *πόλις - κράτος*: ο οἶκος και η κώμη είναι οι πρώτες κοινωνικές οντότητες, οι οποίες σ' ένα τρίτο στάδιο, το «τελικό» (τέλος) έφτασαν στην ολοκλήρωση της μορφής τους. Πρόκειται για την πόλη - κράτος, τον υψηλότερο τύπο κοινωνίας, που ικανοποιεί τις ανώτερες ηθικές ανάγκες του ανθρώπου. Σκοπός της είναι το «*εὖ ζην*» - η ευδαιμονία, με υπέρτατο αγαθό την «*αὐτάρκεια*». Επομένως, η πόλη - κράτος υπάρχει φύσει.

Η αὐτάρκεια

Η λέξη *αὐτάρκεια* παράγεται από το επίθετο «*αὐτάρκης*» (<*αὐτός + ἄρκέω - ῶ*), που δηλώνει αυτόν που είναι σε θέση να καλύπτει ικανοποιητικά τις ανάγκες του μόνος του, με δικές του δυνάμεις, χωρίς να εξαρτάται οικονομικά από άλλους.

Στην ηθική του Αριστοτέλη, η *αὐτάρκεια* είναι το γνώρισμα του αγαθού.

Στην πολιτική φιλοσοφία, η *αὐτάρκεια* της πόλεως είναι το υπέρτατο αγαθό και ταυτίζεται με την ευδαιμονία των πολιτών (με το «*εὖ ζην*»).

Αὐτάρκης είναι μια πόλη που μπορεί να έχει τα αναγκαία μόνη της, με δικές της δυνάμεις και πόρους. Μια τέτοια πόλη διαθέτει δύναμη, έχει σύστημα χρηστής διοίκησης και ευνομίας, διαθέτει εύφορα εδάφη, βρίσκεται σε καλή γεωγραφική θέση κι έτσι εξασφαλίζει αποτελεσματική άμυνα και εμπορική δραστηριότητα.

Η πόλη - κράτος υπάρχει εκ φύσεως

Ο Αριστοτέλης είναι οπαδός της φυσιοκρατικής αρχής δημιουργίας των πόλεων - κρατών. Θυμίζουμε τη «*νόμω*» δημιουργία, που επισημαίνει ο Πρωταγόρας (δηλαδή από ανάγκη αντιμετώπισης των άγριων θηρίων), τα οικονομικά κίνητρα που υπογραμμίζει ο Πλάτωνας, καθώς και τη νεότερη άποψη του Ρουσσώ περί παρακμής της ζωής του ανθρώπου, που από τη φυσική ζωή υποβαθμίστηκε σε μια ζωή εντός πόλης.

Τρεις συλλογισμοί του Αριστοτέλη οδηγούν στο γενικό συμπέρασμα ότι: η πόλη - κράτος υπάρχει εκ φύσεως.

α) Αφού η φύση είναι ολοκλήρωση και η πόλη είναι επίσης ολοκλήρωση (των κοινωνικών οντοτήτων *οἴκου καὶ κώμης*), είναι επόμενο ότι και η πόλη είναι φυσική ύπαρξη.

β) Οι πρώτες κοινωνικές οντότητες είναι φυσικές υπάρξεις · αφού όμως η πόλη είναι ολοκλήρωση των πρώτων κοινωνικών οντοτήτων, άρα και η πόλη είναι φυσική ύπαρξη.

γ) Κάθε ον υπηρετεί ένα στόχο που είναι κάτι το άριστο και αυτό υπαγορεύεται από τη φύση του. Η πόλη - κράτος έχει ως στόχο κάτι το άριστο, δηλαδή την αὐτάρκεια. Επομένως, η πόλη - κράτος υπάρχει εκ φύσεως, αφού υπηρετεί κάτι το άριστο.

Αδύναμο σημείο: ο Αριστοτέλης θεωρεί δεδομένο, χωρίς να το τεκμηριώνει, ότι οι πρώτες κοινωνικές οντότητες είναι εκ φύσεως υπάρξεις.

Ο άνθρωπος είναι φύσει ζώον πολιτικό

Ο Αριστοτέλης διατυπώνει την περίφημη θέση ότι ο άνθρωπος είναι ον προορισμένο από τη φύση να ζει σε πόλη, είναι δηλαδή ζώο πολιτικό. Αυτό μπορεί να στηριχθεί με δύο συλλογισμούς:

α) Συστατικό στοιχείο της πόλης - κράτους (καθώς και των πρώτων κοινωνιών) είναι ο άνθρωπος. Αφού λοιπόν η πόλη - κράτος και οι πρώτες κοινωνικές οντότητες, κατά τον Αριστοτέλη, υπάρχουν εκ φύσεως, άρα και ο άνθρωπος είναι ζώο πολιτικό εκ φύσεως, μιας και αποτελεί το βασικό τους κύτταρο.

β) Όποιος είναι άπολις είναι ή ατελής άνθρωπος ή ον ανώτερο από άνθρωπο (θηρίο ή θεός). Αν δεν είναι κάτι από αυτά, δεν είναι άπολις, αλλά οπωσδήποτε κατοικεί εντός οργανωμένης πολιτειακής κοινωνίας. Άρα, είναι ζώο πολιτικό, εκτός εάν συντρέχει κάποια από τις προαναφερθείσες εξαιρετικές συνθήκες.

Πρωταγόρας - Αριστοτέλης - Ρουσσώ

Για τη γένεση της πολιτικής κοινωνίας:

α) Ο Πρωταγόρας την αποδίδει στο φόβο των ανθρώπων για τα θηρία και στην αντιμετώπιση άλλων κινδύνων.

β) Ο Αριστοτέλης τη θεωρεί φυσική διαδικασία και αναγκαιότητα, η οποία μάλιστα προηγείται από το μεμονωμένο άτομο.

γ) Ο Ρουσσώ τη θεωρεί αποτέλεσμα κοινωνικού συμβολαίου μεταξύ αρχόντων και αρχομένων.

Για το σκοπό της πολιτικής κοινότητας:

α) Ο Πρωταγόρας θεωρεί σκοπό την ικανοποίηση των βιολογικών αναγκών και τη διασφάλιση της ζωής.

β) Ο Αριστοτέλης θεωρεί σκοπό το «*εὖ ζην*», δηλαδή την ηθική τελείωση, την ποιοτικά ανώτερη κοινωνική ζωή και εν γένει την ευδαιμονία των πολιτών και την αυτάρκεια.

γ) Ο Ρουσσώ θεωρεί σκοπό την ισότητα των πολιτών και την ελευθερία τους.

Σχολιασμός φράσεων του κειμένου

1. Ο εκ φύσεως δίχως πόλη άνθρωπος: είναι αυτός που δεν ανήκει εκ φύσεως σε πόλη - κράτος, ούτε βέβαια σε οικογένεια ούτε σε κώμη.
2. Ο δίχως πόλη από κάποια τυχαία συγκυρία: η φράση θυμίζει το Φιλοκτήτη, όπως τον παρουσιάζει ο Σοφοκλής στην ομώνυμη τραγωδία του. Τον ήρωα αυτόν τον εγκατέλειψαν μόνο και αβοήθητο στη Λήμνο, επειδή είχε κακοφορμίσει η πληγή του από το δάγκωμα ενός φιδιού.
3. Άνθρωπος δίχως σόι, δίχως νόμους, δίχως σπιτικό: ο στίχος προέρχεται από την Ιλιάδα (163). Ο άπολις, για τον Αριστοτέλη, δεν έχει και δεν υπολογίζει συγγενείς, δεν αναγνωρίζει και παραβαίνει τους νόμους, ζει χωρίς οικογένεια, ζει με άλλα λόγια αντίθετα με την ανθρώπινη φύση.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Η πόλη - κράτος είναι μια φυσική ύπαρξη, η οποία μάλιστα προηγείται από τον άνθρωπο ως άτομο.
2. Σκοπός της πόλης - κράτους δεν είναι μόνο το *ζην*, αλλά το *εὖ ζην*, και υπέρτατο αγαθό η *αὐτάρκεια*.
3. Ο άνθρωπος είναι ζώο πολιτικό, δηλαδή ον που από τη φύση του είναι πλασμένο να ζει μέσα σε κοινωνία οργανωμένη με πολίτευμα και νόμους.

Ενότητα 13η

Βιβλίο Α (Α2,10 - 13) – 1253a7 - 29

Ο ανθρώπινος λόγος είναι η πιο μεγάλη απόδειξη ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του *ζῶον πολιτικόν*

Και πάλι: ο άνθρωπος είναι «*φύσει ζῶον πολιτικόν*»

Ο άνθρωπος διαχωρίζεται από τον Αριστοτέλη σε σχέση με τα άλλα ζώα που ζουν ομαδικό βίο και μέσω συγκεκριμένων συλλογισμών τεκμηριώνεται για άλλη μια φορά η άποψη ότι είναι «*φύσει πολιτικόν ζῶον*».

1. Η φύση δεν κάνει τίποτα δίχως λόγο και αιτία. Κάθε ον που δημιουργεί, το εφοδιάζει με όλα τα απαραίτητα στοιχεία, προκειμένου να φτάσει στην τελική του μορφή χωρίς ελλείψεις.
2. Στα άλλα ζώα έδωσε τη φωνή, για να εκφράζουν το ευχάριστο και το δυσάρεστο, και είναι αυτό που τους χρειάζεται.
3. Στο άνθρωπο η φύση υπήρξε γενναιόδωρη. Τον προίκισε με το λόγο και κατ' επέκταση με την ικανότητα αντίληψης του ωφέλιμου - βλαβερού, καλού - κακού, δίκαιου - άδικου κ.ο.κ. Με άλλα λόγια, του έδειξε το δρόμο για την πολιτική κοινωνία.
4. Αφού λοιπόν ο άνθρωπος έχει το εργαλείο της πολιτικής κοινωνίας και το εργαλείο αυτό το πήρε από τη φύση, ο ίδιος είναι εκ φύσεως ζώο πολιτικό.

Ο ανθρώπινος λόγος

α) Ο λόγος ως γνώρισμα του ανθρώπου:

Τα ζώα διαθέτουν άναρθρη φωνή. Εκπέμπουν δηλαδή απλούς ήχους, με τους οποίους εκφράζουν δύο γενικά συναισθήματα, ευχαρίστηση και δυσάρεσκεια, αρκετά όμως για την επικοινωνία τους.

Ο άνθρωπος πέραν της απλής φωνής, διαθέτει έναρθρο λόγο και την αντίστοιχη βέβαια λογική σκέψη. Έτσι, ο ίδιος αντιλαμβάνεται πληθώρα συναισθημάτων και αφηρημένων εννοιών, ενώ ταυτόχρονα σημειώνει ενεργό δράση μέσα στην πολιτική κοινωνία.

Ενώ πάντως ο άνθρωπος υπερτερεί σαφώς έναντι των υπόλοιπων ζώων σε πνευματικά χαρίσματα, υστερεί ως προς αυτά ενίοτε σε ταχύτητα και σωματική ρώμη.

β) Ο λόγος ως αίτιο για τη δημιουργία πόλεων:

Η αποκλειστική συμμετοχή του ανθρώπινου γένους στον έναρθρο λόγο και η ικανότητά του μέσω αυτού να διαχωρίζει το καλό απ' το κακό, το ωφέλιμο απ' το βλαβερό, το όμορφο απ' το άσχημο, το δίκαιο απ' το άδικο κ.ο.κ., το καθιστούν ικανό να στηρίξει - θεμελιώσει μια πολιτική κοινωνία.

Επομένως, η έναρθη φωνή στήνει τα θεμέλια της πόλης, γιατί εάν δεν υπήρχαν τα παραπάνω στοιχεία, δε θα υπήρχε καμία πόλη - κράτος. Ο λόγος λοιπόν είναι αδιαμφισβήτητα το αίτιο για τη δημιουργία πόλεων. Λόγος που έχει στο κείμενο διττή σημασία: λογική σκέψη και λαλιά (έναρθηος λόγος).

Το όλο προηγείται από το μέρος

Κατά τον Αριστοτέλη, στην τάξη της φύσης το όλο προηγείται από το μέρος. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη του όλου δίνει νόημα στην ύπαρξη του μέρους ή (με άλλη διατύπωση) το όλο αποτελεί προϋπόθεση για την ύπαρξη του μέρους.

Προς επίρρωση της παραπάνω θέσης, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί το παράδειγμα του ανθρώπινου σώματος (όλον) και των μελών του (μέρη). Εάν το σώμα πάψει να υπάρχει, τότε το κάθε μέλος δε θα υπάρχει παρά μόνο στο όνομα, θα είναι ανύπαρκτο λειτουργικά. Επομένως, το σώμα αποτελεί προϋπόθεση ύπαρξης των μελών του και σίγουρα προηγείται έναντι αυτών.

Το ίδιο συμβαίνει και με τον άνθρωπο σε σχέση με την πόλη - κράτος. Εάν δεν υπάρχει πόλη, ο άνθρωπος χάνει τη δυναμικότητα και την αξία του. Άλλωστε, ο ίδιος είναι εκ φύσεως προορισμένος να ζει σε πόλη. Διαφορετικά ως άπολις είναι ή θηρίο ή θεός. Σε κάθε περίπτωση, η πόλη τον υποσκελίζει, προηγείται ως σύνολο απ' αυτόν και κάνει λειτουργική την ύπαρξή του.

Πρωταγόρας και Αριστοτέλης

Η θέση του Αριστοτέλη είναι ότι ο άνθρωπος προέβη στην ίδρυση πόλεων, ικανοποιώντας αυτό για το οποίο ήταν προορισμένος εκ φύσεως. Και μάλιστα το ίδιο το δημιούργημα του ανθρώπου ανάγεται σε κάτι ανώτερο από το δημιουργό του. Οι επισημάνσεις αυτές είναι κατά κάποιο τρόπο μια απάντηση στις απόψεις του Πρωταγόρα περί της δημιουργίας των πόλεων.

Ο Πρωταγόρας υιοθετεί τη «νόμω» δημιουργία πόλεων και θεωρεί την εξέλιξη αυτή βιασμό της ανθρώπινης φύσης. Υπογραμμίζει μάλιστα ως βασικό αίτιο δημιουργίας πόλεων τον κίνδυνο των άγριων θηρίων και συνεκτικό τους στοιχείο την πολιτική αρετή, η οποία δόθηκε ως δώρο από το Δία, για να μην αφανιστεί το ανθρώπινο γένος (πρβλ. Πλάτωνος, «Πρωταγόρας», ενότητα 4η σχολικού εγχειριδίου). Παρουσιάζεται λοιπόν εκ διαμέτρου αντίθετος με τη φυσιοκρατική αριστοτελική άποψη.

Κύρια σημεία της ενότητας

1. Ο άνθρωπος είναι το μόνο ζώο που έχει λόγο.
2. Με το λόγο ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται και εκφράζει υψηλές έννοιες και πολιτισμικές αξίες.
3. Η πόλη υπάρχει εκ φύσεως και προηγείται από τα μέλη της, από το κάθε επιμέρους άτομο.

Ενότητα 14η

Βιβλίο Α' (Α2,15 - 16) – 1253a29 - 38

Χωρίς αρετή και δικαιοσύνη ο άνθρωπος είναι το αγριότερο ζώο

Περιεχόμενο της ενότητας

Η κοινωνία υπάρχει εκ φύσεως και ο άνθρωπος έχει τη φυσική τάση να συνυπάρχει με τους ομοίους του μέσα της. Έτσι, γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα, για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή, οι οποίες αποτελούν θεμελιώδη στηρίγματα της κοινωνίας. Αν λείψουν αυτά τα στηρίγματα, ο άνθρωπος μπορεί να γίνει το αγριότερο ζώο, χρησιμοποιώντας τα όπλα του για κακούς σκοπούς. Τότε διαλύεται η πολιτική κοινωνία, αφού λείπει το αναγκαίο συστατικό της, η δικαιοσύνη, η οποία συγκρατεί την τάξη και ισορροπία της.

Καίριες λέξεις και φράσεις

1. «η τάση»: η συμβίωση των ανθρώπων είναι για τον Αριστοτέλη περισσότερο έμφυτη επιθυμία παρά αποτέλεσμα συμφέροντος. Άλλωστε, σε προηγούμενη ενότητα έγινε λόγος για την εκ φύσεως ύπαρξη της πόλης και το βασικό της χαρακτηριστικό ως ολοκληρωμένη μορφή συμβίωσης. Αλλά και το κοινό συμφέρον οδηγεί τους ανθρώπους σε πολιτική συμβίωση, αφού η ευημερία του συνόλου καλυτερεύει και τη ζωή του καθενός ξεχωριστά.
2. «εκείνος που πρώτος τη συγκρότησε»: η φράση εννοεί τον πιο μεγάλο ευεργέτη της πολιτικής συνύπαρξης των ανθρώπων, δηλαδή τη φύση (ή ακόμα και την ανθρώπινη βούληση που κατευθύνεται από τη φύση).
3. «εφοδιασμένος με όπλα»: τα όπλα με τα οποία είναι εφοδιασμένος ο άνθρωπος από τη φύση είναι τα φυσικά του πάθη και κυρίως ο λόγος. Με αυτά πρέπει να υπηρετείται η φρόνηση και η αρετή.

Δικαιοσύνη - αδικία

Στο τέλος της ενότητας 14, ο Αριστοτέλης διατυπώνει τη θέση ότι η δικαιοσύνη είναι συστατικό στοιχείο της πόλης και αυτό που συγκρατεί την τάξη στην πολιτική κοινωνία.

Στη νέα ελληνική η λέξη δικαιοσύνη έχει διάφορες σημασιολογικές αποχρώσεις και σημαίνει:

1. Το δίκαιο, δηλαδή το σύνολο αναγκαστικών κανόνων, οι οποίοι ρυθμίζουν την οργάνωση του κράτους, τις σχέσεις των πολιτών προς αυτό και μεταξύ τους.
2. Την τήρηση των αρχών δικαίου, δηλαδή την εφαρμογή των γραπτών και το σεβασμό των άγραφων νόμων.
3. Το θεσμό της πολιτείας που έχει σκοπό την επιβολή των νόμων, όταν αυτοί παραβιάζονται και την τιμωρία αυτών που παρανομούν. Δηλαδή πρόκειται για το νομικό σύστημα με το οποίο ένα κράτος αποδίδει το δίκαιο.
4. Την αντιμετώπιση του καθενός σύμφωνα με τους κανόνες οι οποίοι ρυθμίζουν την οργάνωση του κράτους και τις σχέσεις των πολιτών προς αυτό.
5. Το σύνολο των δικαστικών αρχών.

A. Η δικαιοσύνη στο κείμενο της ενότητας 14 νοείται ως αρετή. Πρόκειται για την ιδιότητα του ανθρώπου να υπακούει στους νόμους (γραπτούς και άγραφους). Νοείται όμως κι ως θεσμός της πολιτείας, ο οποίος ρυθμίζει την οργάνωση του κράτους και τη ζωή των πολιτών. Η δικαιοσύνη αντικατοπτρίζει την κοινωνική ηθική μιας πόλης και γίνεται τροφοδότρια κι άλλων αρετών. Επομένως, είναι συστατικό στοιχείο της πολιτικής κοινωνίας, αφού με τους νόμους συγκρατεί την τάξη σ' αυτήν.

B. Ο Αριστοτέλης όμως περιγράφει στην ενότητα 14 και την αντίθετη της δικαιοσύνης έννοια, δηλαδή την αδικία, και σκιαγραφεί τον άδικο. Πρόκειται για τον άνθρωπο δίχως αρετή, ο οποίος είναι έτοιμος να χρησιμοποιήσει τα φυσικά του όπλα για κακούς σκοπούς. Επομένως, ο δίχως αρετή άνθρωπος χαρακτηρίζεται ως ανόσιος, το πιο άγριο στις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους και επισημαίνεται ότι καταφεύγει στις πιο χαρακτηριστικές ζωώδεις απολαύσεις (ερωτικές και διατροφικές).

Τα κύρια σημεία της ενότητας

1. Ο άνθρωπος γεννιέται εφοδιασμένος από τη φύση με όπλα (με **το λόγο** και **τα πάθη**), για να υπηρετήσει τη φρόνηση και την αρετή, οι οποίες στηρίζουν την κοινωνία.
2. Όμως τα όπλα αυτά, αν λείπει η φρόνηση και η αρετή, μπορεί ο άνθρωπος να τα χρησιμοποιήσει με κακούς σκοπούς και τότε γίνεται το πιο άγριο και το πιο επικίνδυνο από όλα τα ζώα.
3. Συστατικό στοιχείο της πόλης είναι **η δικαιοσύνη**, που συγκρατεί την τάξη.

Ενότητα 15η

Βιβλίο Γ' (Γ1,1 - 2) – 1274b32 – 1275a5

Ο πολίτης είναι το συστατικό στοιχείο της πόλης

Σύνδεση με τα προηγούμενα

Η προηγούμενη ενότητα βρίσκεται στην αρχή του πρώτου βιβλίου των «Πολιτικών» του Αριστοτέλη. Κατόπιν ο φιλόσοφος, και μέχρι το τρίτο βιβλίο, στο οποίο ανήκει η ενότητα 15, εξετάζει διάφορα θέματα σχετικά με: το θεσμό της δουλείας, τα οικονομικά αγαθά, το νόμισμα και το χρήμα, την αρετή των μελών της οικογένειας, τα συστήματα της πολιτείας, την ιδιοκτησία και την κοινοκτημοσύνη, κάποιες θεωρίες του Πλάτωνα στις οποίες ασκεί κριτική, ορισμένα πολιτεύματα και θεσμούς και γνωστούς μεγάλους νομοθέτες.

Περιεχόμενο της ενότητας

Ο Αριστοτέλης θέτει το γενικό ερώτημα «τι είναι πόλη - κράτος». Στο πλαίσιο αυτής της διερεύνησης πρέπει να ξεκαθαριστεί η ουσία της πόλης - κράτους, καθώς και το ποιος επωμίζεται την ευθύνη των πολιτικών πράξεων, ιδιαίτερα σε μη δημοκρατικά καθεστώτα. Πρέπει επίσης να γίνει κατανοητός ο ρόλος του πολιτικού και του νομοθέτη, αφού το πεδίο και ο τρόπος δράσης τους έχει να κάνει με την πόλη. Τέλος, πρέπει να καταλάβουμε και τον τρόπο οργάνωσης εκείνων που ζουν σε μια πόλη. Οι επιμέρους λοιπόν μονάδες της πόλης, οι οποίες αποτελούν και τα συστατικά της στοιχεία είναι οι πολίτες. Αφού λοιπόν η πόλη είναι ένα πλήθος πολιτών και επειδή δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς το περιεχόμενο του όρου, πρέπει να εξεταστεί τι είναι πολίτης.

Οι λόγοι για την εξέταση της έννοιας «πόλη»

Στο πλαίσιο της εξέτασης της ουσίας και των γνωρισμάτων ενός πολιτεύματος, κρίνεται σκόπιμο να προηγηθεί η διερεύνηση της έννοιας της πόλης για τους ακόλουθους λόγους:

A. Πρώτος λόγος: Για να αποσαφηνιστεί επακριβώς ποιον βαρύνει η ευθύνη των πολιτικών πράξεων, το ίδιο το κράτος ή τα πρόσωπα - φορείς της εξουσίας (ιδιαίτερα όταν αυτά τα πρόσωπα δεν εκπροσωπούν την πλειοψηφία του λαού).

Εδώ ο Αριστοτέλης φαίνεται ότι έχει υπόψη του το ιστορικό παράδειγμα των Θηβαίων. Σύμφωνα με το Θουκυδίδη, οι Πλαταιείς σε μια διένεξη που είχαν με τους γείτονές τους Θηβαίους, τους κατηγορούσαν για «μηδισμό», δηλαδή για προδοτική προσχώρηση της πόλης τους στους Πέρσες (στους «Μήδους») κατά τους Περσικούς πολέμους. Και οι Θηβαίοι αποκρούοντας τη βαριά κατηγορία απάντησαν ότι αυτό δεν το έκανε «ή ξύμπασα πόλις αλλά ή δυναστεία όλιγων άνδρων», που ασκούσε τότε την εξουσία στο κράτος.

Β. Δεύτερος λόγος: Για να κατανοηθεί ο ρόλος και η δράση δύο λειτουργημάτων μέσα στην πόλη - κράτος, του πολιτικού και του νομοθέτη (πρβλ. την αναφορά του Αριστοτέλη στην ενότητα 3 για νομοθέτες, που έχουν την πρόθεση να κάνουν ευτυχισμένους τους πολίτες).

Γ. Τρίτος λόγος: Για να εξακριβωθεί η οργάνωση του κράτους σε σχέση με τον τρόπο διακυβέρνησής του (πολίτευμα), την κατανομή της πολιτικής δύναμης και τον τρόπο οργάνωσης των πολιτών.

Η εξέταση της έννοιας «πολίτης»

Για τους ακόλουθους λόγους απαιτείται να εξεταστεί η έννοια «πολίτης»:

Α. Πρώτος λόγος: Ο πολίτης είναι το μέρος και η πόλη - κράτος το όλον. Η τελευταία μάλιστα αποτελείται προφανώς από πολλά τέτοια μέρη. Για να διερευνηθεί λοιπόν το όλον (πόλη - κράτος) πρέπει πρώτα να μελετηθούν τα μέρη (πολίτες) του.

Β. Δεύτερος λόγος: Για να αμβλύνουμε τις διχογνωμίες σχετικά με το περιεχόμενο της έννοιας πολίτης.

Δε συμφωνούν όλοι για τον ορισμό της έννοιας «πολίτης». Για παράδειγμα, ένα άτομο σύμφωνα με τα κριτήρια μιας δημοκρατικής πόλης μπορεί να είναι πολίτης, ενώ το ίδιο άτομο μπορεί να μην είναι πολίτης σε ένα ολιγαρχικό καθεστώς, όπου ισχύουν άλλα κριτήρια (π.χ. καταγωγή, επάγγελμα, εισόδημα κ.α.).

Αναλυτική και γενετική μέθοδος

Ο Αριστοτέλης, αναζητώντας τον ορισμό της πόλης - κράτους, ακολουθεί τη λεγόμενη αναλυτική μέθοδο. Θα αναλύσει την έννοια που τον ενδιαφέρει στα συστατικά της και συνθέτοντάς τα θα έχει τον ορισμό της πόλεως. Έτσι, αρχικά αναφέρει ότι η πόλη ως όλον αποτελείται από μέρη, δηλαδή πλήθος πολιτών. Επομένως, για να δούμε τι είναι τελικά η πόλη, πρέπει πρώτα να εξετάσουμε τι είναι πολίτης.

Όμως στις προηγούμενες διδακτικές ενότητες (11 - 14) ο Αριστοτέλης για τη διερεύνηση της ίδιας έννοιας (πόλις) εφάρμοσε **μιαν άλλη μέθοδο, τη γενετική**, προσπαθώντας να εξηγήσει πώς «γεννήθηκε» η πόλη.

Τα κύρια σημεία της ενότητας

1. Όποιος εξετάζει το πολίτευμα πρέπει πρώτα να δει τι είναι το κράτος.
2. Όλη η δραστηριότητα του πολιτικού και του νομοθέτη είναι σχετική με το κράτος.
3. Για να εξετάσουμε την έννοια «κράτος» (που είναι ένα όλο), πρώτα πρέπει να ψάξουμε να βρούμε τι είναι ο πολίτης, γιατί το κράτος είναι ένα σύνολο από πολίτες.
4. Για το περιεχόμενο της λέξης «πολίτης» δεν υπάρχει ομοφωνία.

Ενότητα 16η

Βιβλίο Γ' (Γ1, 3 - 4/6/12) – 1275a7 - 11/a22 - 23/b17 - 21

Ο πολίτης ορίζεται από τη συμμετοχή στην πολιτική και δικαστική εξουσία

Περιεχόμενο της ενότητας

Πολίτης δεν ονομάζεται κανείς με κριτήριο τον τόπο της κατοικίας του ή το δικαίωμα να εμφανίζεται στο δικαστήριο ως ενάγων ή ως εναγόμενος, αλλά εκείνος που μπορεί να συμμετέχει στην πολιτική και στη δικαστική εξουσία. Και 7τόλις είναι το σύνολο των πολιτών, που είναι αρκετοί, για να εξασφαλίζουν τα απαραίτητα για τη ζωή τους («αυτάρκεια»).

Ποιος δεν είναι πολίτης

Ο Αριστοτέλης διερευνά την έννοια «πολίτης», αναφέροντας πρώτα τα στοιχεία εκείνα που δεν αποδεικνύουν ότι κάποιος είναι πολίτης. Μετά απ' αυτόν τον εξ αντιστρόφου προσδιορισμό της έννοιας, ο φιλόσοφος θα περάσει στην παράθεση των χαρακτηριστικών της.

Τα στοιχεία λοιπόν που δεν μπορούν να στηρίξουν τον ορισμό της έννοιας αυτής είναι:

α) Ο τόπος κατοικίας. Ο ορισμός του πολίτη δε συναρτάται από τον τόπο στον οποίο κατοικεί, αφού κοινότητα κατοικίας έχουν και οι μέτοικοι και οι δούλοι, που όμως δεν είναι πολίτες.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Μέτοικοι ονομάζονταν όσοι κατοικούσαν μόνιμα σε μια πόλη (κυρίως στην Αθήνα), αλλά προέρχονταν από άλλον ελληνικό τόπο. Αυτοί πλήρωναν κάθε χρόνο ειδικό φόρο, το *μετοίκιον*. Ο μέτοικος δεν ήταν κανονικός πολίτης και υποχρεωνόταν να έχει έναν *προστάτην*, δηλαδή έναν κανονικό πολίτη, ο οποίος συναλλασσόταν για λογαριασμό του με το κράτος και έδινε εγγύηση για τη διαγωγή εκείνου. Συχνά ένας μέτοικος αποκτούσε το δικαίωμα της ισοπολιτείας.

β) Τα δικαιικά δικαιώματα. Δεν μπορεί επίσης να είναι κανείς πολίτης, μόνο και μόνο επειδή έχει το δικαίωμα να εμφανίζεται στο δικαστήριο είτε ως ενάγων ή είτε ως εναγόμενος, γιατί και κάποιος κάτοικος της πόλης που είναι πολίτης άλλων πόλεων έχουν

αυτό το δικαίωμα, ύστερα από κάποια ειδική συμφωνία ανάμεσα στην πόλη στην οποία διαμένουν και στην πόλη από την οποία προέρχονται και της οποίας είναι πολίτες.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: «*ἀπὸ συμβόλων*»: «*σύμβολα*» ήταν ειδικές συμβάσεις, κυρίως εμπορικές, ανάμεσα σε δύο πόλεις, οι οποίες ρύθμιζαν τις διαδικασίες για αδικήματα εμπορικών κυρίως συναλλαγών. Σε ένα άλλο σημείο του τρίτου βιβλίου των «*Πολιτικών*» ο Αριστοτέλης αναφέρεται και πάλι στα σύμβολα, φέρνοντας ως παράδειγμα τους Τυρρηνοὺς και τους Καρχηδόνιους, οι οποίοι είχαν τέτοιες συμφωνίες μεταξύ τους, όμως αυτό δε σήμαινε ότι ανήκαν στην ίδια πολιτική κοινωνία.

Στο κείμενο που παραλείπεται (βλ. τα αποσιωπητικά του σχολικού βιβλίου) ο Αριστοτέλης αποκλείει την ιδιότητα του πολίτη από τα παιδιά και από τους γέροντες.

Ύστερα από τον αποκλεισμό του τόπου κατοικίας και των δικαϊκών δικαιωμάτων, με τα οποία δε συναρτάται ο ορισμός της έννοιας «*πολίτης*», ο Αριστοτέλης έρχεται στα δύο κυριότερα γνωρίσματα του πολίτη. Πολίτης λοιπόν είναι:

α) αυτός που μπορεί να δικάζει ως μέλος δικαστηρίου (μετέχειν κρίσεως) και

β) αυτός που μπορεί να συμμετέχει στη διοίκηση του κράτους και στα όργανα από τα οποία λαμβάνονται οι πολιτικές αποφάσεις (βουλή, εκκλησία του δήμου) - (μετέχειν ἀρχῆς).

Ο πολίτης λοιπόν ορίζεται ως προς το πλαίσιο συμμετοχής του στο πολίτευμα.

Τι είναι ἡ πόλις

Όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη διδακτική ενότητα, ἡ πόλις είναι το ὅλον και ο πολίτης το μέρος. Έτσι, αφού ορίστηκε εδώ ἡ έννοια πολίτης, μπορεί να οριστεί και ἡ έννοια πόλις, ἡ οποία είναι το σύνολο των ατόμων που μπορούν να συμμετέχουν στην πολιτική και στη δικαστική εξουσία · και ακόμα, που είναι αρκετά και ικανά να εξασφαλίζουν τα πάντα στο κοινό (ἡ συμμετοχή στις δικαστικές λειτουργίες είναι βασικό στοιχείο για τον ορισμό της έννοιας πολίτης και για τον Πλάτωνα).

Τα κύρια σημεία της ενότητας

1. Ο τόπος στον οποίο κατοικεί ένα άτομο και το δικαίωμα συμμετοχής σε δίκες δε στοιχειοθετούν την ιδιότητα του πολίτη.
2. Πολίτης είναι αυτός που μπορεί να συμμετέχει στη δικαστική και στην πολιτική εξουσία.
3. Πόλις είναι το σύνολο των ατόμων που μπορούν να συμμετέχουν στη δικαστική και στην πολιτική εξουσία και που μπορούν να εξασφαλίζουν ὅσα αγαθὰ χρειάζονται.

Ενότητα 17η

Βιβλίο Γ' (Γ7,1 - 3/5)

Τα ὀρθὰ πολιτεύματα και οἱ παρεκκλίσεις ἀπὸ αὐτὰ

Περιεχόμενο της ενότητας

Ἡ έρευνα του Αριστοτέλη στην ενότητα 17 περιστρέφεται γύρω ἀπὸ το θέμα «*πολίτευμα*». Παρουσιάζονται κανονικά πολιτεύματα και παραφθαρμένες μορφές.

Το αρχικό ζητούμενο είναι να προσδιοριστεί ἡ έννοια του πολιτεύματος με κάτι γνώριμο ἀπὸ την κοινή εμπειρία. Ο Αριστοτέλης αναφερόμενος στο ἐκάστοτε πολιτικό καθεστῶς διακυβέρνησης μιας πόλης, καθώς και στην κυριαρχία και εξουσία που αὐτὸ ασκεί στο σύνολο των πολιτῶν, γεφυρώνει το παραπάνω ζητούμενο πολιτικής θεωρίας.

Κατόπιν, ο Αριστοτέλης διακρίνει τα πολιτεύματα με βάση δύο βασικά κριτήρια. Το πρώτο έχει να κάνει με το πόσοι ασκούν σε κάθε πολίτευμα την εξουσία (ένας, λίγοι ἢ ἡ πλειοψηφία). Το δεύτερο είναι αξιολογικό και ερευνά αν εξυπηρετούνται τα συμφέροντα του συνόλου των πολιτῶν (κανονικά πολιτεύματα) ἢ τα συμφέροντα μόνο της δύναμης που κυριαρχεί (παραφθαρμένες μορφές πολιτευμάτων).

Προκύπτει ἔτσι ἡ ἀκόλουθη αξιολογική ταξινόμηση. Κανονικά πολιτεύματα: βασιλεία, αριστοκρατία, «πολιτεία» (συνταγματική δημοκρατία). Παραφθαρμένες μορφές αὐτῶν των πολιτευμάτων: τυραννία, ολιγαρχία, «δημοκρατία» (μια ανεξέλεγκτη λαϊκή εξουσία).

Ερμηνευτικά σχόλια

α) το θέμα των πολιτευμάτων: ο Αριστοτέλης ενδιαφέρεται ἐξαιρετικά για το θέμα των πολιτευμάτων και με αὐτὸ θα καλύψει στη συνέχεια το μεγαλύτερο μέρος των «*Πολιτικῶν*» του. Ἄλλωστε, διαθέτει πλούσιο υλικὸ ἀπὸ την εκτεταμένη έρευνα των πολιτευμάτων 158 πόλεων - κρατῶν που πραγματοποίησε με τη συνεργασία μαθητῶν του.

Ξεκινά τη διερεύνηση με ορισμούς, διευκρινίσεις εννοιών και αναζήτηση κριτηρίων, αλλά θα προχωρήσει και σε παρουσιάσεις διαφόρων πολιτευμάτων και αναλύσεις ιδιότυπων χαρακτηριστικών τους.

Από την αρχή κιάλας ο Αριστοτέλης σπεύδει να διακρίνει τα πολιτεύματα σε κανονικά και παραφθαρμένα. Δείχνει έτσι την πρόθεσή του να αναλύσει τις διαπιστωμένες ατέλειες των πολιτικών καθεστώτων της εποχής του και να αναζητήσει τρόπους θεραπείας και διόρθωσης.

β) «Πολίτευμα» εννοούμε αρχή... που ασκεί τη διακυβέρνηση: Ο Αριστοτέλης αναζητά έναν εύληπτο ορισμό για το όρο «πολίτευμα», ο οποίος να προέρχεται από την κοινή εμπειρία. Έτσι, ταυτίζει την επίμαχη έννοια με το καθεστώς, την αρχή δηλαδή που ασκεί τη διακυβέρνηση σε μια πόλη.

Αμέσως προκύπτει το ζήτημα του κυρίαρχου μέρους μιας πολιτείας, δηλαδή αυτού που ασκεί την εξουσία. Αυτό το κυρίαρχο μέρος μπορεί να είναι ένας, λίγοι ή η πλειοψηφία των πολιτών.

Στη συνέχεια διατυπώνεται και η αξιολογική διάκριση περί εξυπηρέτησης του συλλογικού συμφέροντος ή του συμφέροντος του ασκούντων την εξουσία.

Έτσι, καταρτίζεται από τον Αριστοτέλη η διάσημη αξιολογημένη ταξινόμηση των πολιτευμάτων, που μπορεί να αποδοθεί εποπτικά με τον ακόλουθο πίνακα:

Η αξιολογική ταξινόμηση των πολιτευμάτων κατά τον Αριστοτέλη

Ο στόχος:	ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ	
Το κυρίαρχο μέρος:	ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ (κανονικά πολιτεύματα)	ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΡΧΟΥ ΜΕΡΟΥΣ (παραφθαρμένες μορφές)
Ένας	βασιλεία	τυραννία
Ολίγοι	αριστοκρατία	ολιγαρχία
Πλειοψηφία	«πολιτεία» (συνταγματικό πολίτευμα)	«δημοκρατία» (άκρατη λαϊκή εξουσία)

γ) όταν κυβερνά ο λαός αποβλέποντας στο κοινό συμφέρον, αυτό το πολίτευμα πήρε το όνομα «πολιτεία», μια λέξη που είναι κοινή για όλα τα πολιτεύματα: Είναι φανερό ότι με τον αρχαίο όρο «πολιτεία» ο Αριστοτέλης εννοεί το καλά συγκροτημένο και κοινωνικά εδραιωμένο δημοκρατικό πολίτευμα. Το ότι προτιμάει να του δώσει αυτό το όνομα και όχι τον επίσης καθιερωμένο από την αρχαιότητα όρο «δημοκρατία» θα έχει προφανώς κάποια εξήγηση. Όπως έχει παρατηρηθεί: «Είναι ένδειξη της θετικής εκτίμησης του Αριστοτέλη για το πολίτευμα αυτό, το ορθό, το ότι διάλεξε να του δώσει ως ονομασία το γενικό όρο «πολιτεία» (κατά βάθος το βλέπει ως την καθαυτό «πολιτείαν», το κατεξοχήν δηλαδή «πολίτευμα»), σαν αυτό να ενσαρκώνει την ουσία κάθε γνήσιου πολιτεύματος. Ως πρώτη επιβεβαίωση γι' αυτό θα βλέπαμε μια παρατήρηση που κάνει ο Αριστοτέλης λίγο πιο πάνω (1278a 8 – 16), όταν αναφέρεται στην ουσία της πολιτικής εξουσίας: Είναι σύμφωνο, λέει, με την ουσία της πόλης, ως κοινωνίας ίσων, όλοι εξίσου να αναλαμβάνουν εξουσία, δηλαδή να γίνονται εναλλάξ, άλλοτε κυβερνήτες, άλλοτε κυβερνώμενοι (με τον όρο ότι πάντα θα αποβλέπουν στο γενικό συμφέρον). Είναι ό,τι ακριβώς ανταποκρίνεται στον ορισμό αυτού του τύπου λαϊκού πολιτεύματος που ονομάζεται «πολιτεία»».

δ) παρεκκλίσεις...είναι...της πολιτείας η «δημοκρατία»: Ο Αριστοτέλης, παρ' όλο που έχει σαφή προτίμηση για τη λαϊκή κυριαρχία, όπως θα δούμε στη συνέχεια (βλέπε ενότητα 18), εντούτοις χρησιμοποιεί τον όρο «δημοκρατία» για να κατονομάσει ένα από τα παραφθαρμένα πολιτεύματα. Αυτό έχει γεννήσει πολλές συζητήσεις ανάμεσα στους μελετητές, αλλά θα πρέπει τελικά να έχει κάποια εύλογη εξήγηση.

Πρέπει πρώτα πρώτα να λάβουμε υπόψη ότι ο Αριστοτέλης γράφει σε μια εποχή που το δημοκρατικό πολίτευμα, στην Αθήνα ή αλλού, δε βρισκόταν στην καλύτερη του κατάσταση. Εξάλλου, ο όρος «δημοκρατία» δεν ήταν πάντα ο μόνος εύχρηστος για να κατονομάζεται ένα δημοκρατικό πολίτευμα, όπως το αθηναϊκό.

Εναλλακτικά ήταν σε χρήση ο όρος «ισονομία» και φαίνεται ότι αυτό ήταν και το παλαιότερο όνομα του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Η μη ευνοϊκή χρήση του όρου «δημοκρατία» έχει την προέλευσή της στους κύκλους των αριστοκρατών, που εκφράζονταν υποτιμητικά για το δημοκρατικό πολίτευμα.

Ενότητα 18η

Βιβλίο Γ' (Γ11,1 - 4) – 1281a40 - B15

Πρέπει το πλήθος των πολιτών να ασκεί την πολιτική εξουσία;

Το θέμα

Ο Αριστοτέλης στην ενότητα 18 διερευνά το ποιοι πρέπει να έχουν την εξουσία στο κράτος. Σε αξιολόγηση λοιπόν τίθενται οι εναλλακτικές λύσεις των πολλών και των λίγων και άριστων. Το κείμενο προτάσσει την πρώτη άποψη και σημειώνει ότι αυτή, βέβαια, περιέχει κάποιες δυσκολίες, ίσως όμως και κάποια αλήθεια.

Η άσκηση της εξουσίας από το πλήθος των πολιτών

Κατά τη διερεύνηση του θέματος εξετάζονται τα πλεονεκτήματα (ίσως και κάποια μειονεκτήματα) που παρουσιάζουν οι πολλοί, αν έχουν στα χέρια τους την εξουσία και τη διακυβέρνηση της πόλης. Αν λοιπόν η εξουσία είναι στα χέρια τους:

- α) Το κάθε επιμέρους άτομο (πολίτης) μπορεί να μην είναι αξιόλογος άνθρωπος (αυτό είναι αρνητικό στοιχείο), όμως
- β) ενωμένοι όλοι μαζί μπορεί σαν σύνολο να είναι καλύτεροι από τους λίγους και άριστους: ο καθένας διαθέτει ένα μόριο αρετής και φρόνησης και ενωμένοι γίνονται όλοι μαζί κάτι σαν ένας άνθρωπος, που διαθέτει αθροιστικά πολλαπλάσια δύναμη και ανάλογη αρετή και εξυπνάδα.

Παραδείγματα

Ο Αριστοτέλης, για να κάνει πιο εύληπτη τη δύναμη και την αξία των πολλών, φέρνει παραδείγματα, από τα οποία **το πρώτο έχει να κάνει πιο πολύ με υλικές απολαύσεις, το δεύτερο έρχεται από τη μυθολογία και το τρίτο είναι σχετικό με πνευματικές απολαύσεις:**

α) Το υποθετικό - και παραστατικό - παράδειγμα του ενός ανθρώπου με τα πολλά χέρια και πόδια (=με υπερφυσική σωματική δύναμη), με τις πολλές αισθήσεις και με τη συσσωρευμένη αρετή και εξυπνάδα, εκφράζει την έννοια της δύναμης και της υπεροχής. Στη μυθολογία υπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα (ο Απόλλωνος των Λακεδαιμονίων με τα τέσσερα χέρια και αφτιά, οι Ερινύες με τα πολλά χέρια και πόδια, οι Εκατόγχειρες κ.α.)

β) Οι πολλοί που κυβερνούν το κράτος διαθέτοντας ο καθένας από ένα «μόριο» αρετής και φρόνησης, μοιάζουν με τους συνδαιτυμόνες που συνεισφέρουν ο καθένας ό,τι μπορεί για ένα κοινό δείπνο · αυτό το δείπνο είναι καλύτερο από εκείνο που θα γινόταν με τα έξοδα ενός μόνο ανθρώπου (και άλλοι, όπως ο Αριστοφάνης, ο Ευριπίδης και ο Πλάτωνας, έχουν την αντίληψη ότι στο πλήθος ενυπάρχει αυξημένη σοφία).

γ) Το άλλο παράδειγμα είναι σχετικό με την κρίση των δραματικών αγώνων στην αρχαία Αθήνα: από έναν μακρότατο κατάλογο Αθηναίων πολιτών εκλέγονταν με κλήρο δέκα κριτές, ο καθένας από τους οποίους έγραφε την κρίση του σε πινακίδα · από τις κρίσεις που καταγράφονταν στις πέντε από τις δέκα πινακίδες προέκυπτε το αποτέλεσμα της κρίσης (αυτοί βέβαια δεν ήταν «ειδικοί», με ιδιαίτερη καλλιέργεια). Έτσι, η τελική κρίση εξέφραζε τη γνώμη όλων των Αθηναίων θεατών.

Όταν λοιπόν κυβερνούν οι πολλοί, είναι σαν έναν άνθρωπο με πολλά χέρια, πόδια κτλ., σαν συνδαιτυμόνες που συνεισφέρουν όλοι για το κοινό δείπνο και σαν τους κριτές των δραματικών αγώνων.

Σχετικά με την αξία της γνώμης των πολλών ως προς τα θέματα της μουσικής, του θεάτρου και γενικά της τέχνης, ο Πλάτωνας στους «Νόμους» έχει διαφορετική άποψη, κάνοντας λόγο για καταγέλαστο και άμουσο όχλο, οποίος λόγω αμάθειας και απειρίας δεν είναι σε θέση να κρίνει ένα καλλιτεχνικό δημιούργημα με τους όρους των ειδικών.

Σχολιασμός φράσεων

α) **«ενωμένοι όλοι μαζί»:** η φράση επισημαίνει ότι η λειτουργία των ατόμων ως συνόλου ξεπερνά τις αδυναμίες του καθενός ατόμου χωριστά και παραπέμπει στην *Ιλιάδα* (N 237), όπου ο Ποσειδώνας εμψυχώνοντας τον Ιδομενέα του λέει ότι *«και οι πιο αδύναμοι, αν ενωθούν, κάτι θα κάνουν πάντα».*

β) **«είναι ενδεχόμενο»:** ο Αριστοτέλης δεν είναι κατηγορηματικός στην υποστήριξη της θέσης ότι το σύνολο είναι συλλήβδην καλύτερο από τους λίγους και άριστους. Το ίδιο παρατηρούμε και στην αρχή της ενότητας · εκεί ο φιλόσοφος αναφέρει ότι *«η άποψη ότι την εξουσία στην πόλη πρέπει μάλλον να την ασκεί το πλήθος παρά οι άριστοι... περιέχει ίσως και κάποια αλήθεια».*

γ) **«όχι σαν άτομα, αλλά σαν σύνολο»:** θυμήσου τον ορισμό που έδωσε παραπάνω ο Αριστοτέλης για τον πολίτη (στην τελευταία παράγραφο της 16ης ενότητας): η συμμετοχή των πολιτών στην εκκλησία του δήμου και ο μεγάλος αριθμός των πολιτών

- δικαστών έδειχνε καθαρά πως το σώμα των πολιτών θεωρούνταν στην Αθήνα ικανό να παίρνει αποφάσεις (χάρη στην «αθροιστικά» συσσωρευμένη αρετή και φρόνηση) - (βλ. σχολικό βιβλίο, σελ. 203).

Η άσκηση της εξουσίας από τους λίγους και άριστους

Στη συνέχεια εξετάζονται τα πλεονεκτήματα που παρουσιάζουν οι άριστοι, που είναι λίγοι, αν έχουν αυτοί στα χέρια τους την εξουσία. Οι άριστοι λοιπόν, οι αξιόλογοι άνθρωποι, είναι ανώτεροι από κάθε επιμέρους άτομο του πλήθους, γιατί στο πρόσωπό τους συνενώνονται στοιχεία τα οποία στο πλήθος είναι διάσπαρτα και χάνονται. Παρατηρούμε εδώ ότι δεν αναφέρονται μειονεκτήματα και δε διατυπώνεται καθαρά από τον Αριστοτέλη καμιά επιφύλαξη για τη διακυβέρνηση του κράτους από τους λίγους και άριστους· όμως εμείς μπορούμε να υποθέσουμε ως μειονέκτημα ότι τα θετικά στοιχεία τους συνολικά μπορεί να είναι λιγότερα από εκείνα των πολλών ως συνόλου.

Για να γίνει πιο εύκολα κατανοητή η διαφορά που έχουν οι αξιόλογοι άνθρωποι από έναν έναν ξεχωριστά από τους ανθρώπους του πλήθους, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δύο αναλογίες:

α) Οι αξιόλογοι άνθρωποι (=οι λίγοι και άριστοι) μοιάζουν με τους ωραίους ανθρώπους, με εκείνους που έχουν συγκεντρώσει στο άτομό τους όλα τα γνωρίσματα της ομορφιάς· ενώ οι πολλοί είναι σαν τους συνηθισμένους ανθρώπους, που δεν είναι τόσο ωραίοι· αυτοί όμως μπορεί να έχουν μόνο ένα ή, έστω, λίγα ωραία χαρακτηριστικά, και αυτά να είναι ωραιότερα από τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά του ωραίου (για παράδειγμα, ομορφιά των μαλλιών).

β) Οι αξιόλογοι άνθρωποι μοιάζουν με ζωγραφιές ανθρώπων τις οποίες φιλοτεχνούν οι ζωγράφοι, που συγκεντρώνουν σε μια εικόνα όλα τα ωραία χαρακτηριστικά όλων των ωραίων ανθρώπων (από άλλον παίρνουν τα ωραία μάτια, από άλλον την ωραία μύτη κτλ.). Είναι όμως δυνατό ένας πραγματικός άνθρωπος (ζωντανός, όχι ζωγραφιστός) να έχει κάποιο σωματικό μέλος ωραιότερο από το αντίστοιχο μέλος της εικόνας.

• Στα «Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντα (Γ 10, 2) ο Σωκράτης επισημαίνει σχετικά με τα έργα του Παρράσιου ότι ο ζωγράφος επιλέγει από πολλούς ανθρώπους ό,τι πιο όμορφο έχει ο καθένας και αυτά τα συγκεντρώνει σε ένα πρόσωπο της ζωγραφιάς, ώστε αυτό να φαίνεται πιο όμορφο στο σύνολό του.

Συμπέρασμα

Ο Αριστοτέλης θέλει να πει ότι παρόμοια με αυτά που αναφέρονται στα παραδείγματα συμβαίνουν και στο δημόσιο βίο. Δηλαδή: είναι δυνατό λίγοι άνθρωποι αλλά αξιόλογοι να συγκεντρώνουν όλες τις αρετές· μπορεί όμως και καθένας από τους πολλούς να έχει μία μόνο αρετή σε ανώτερο βαθμό από την αντίστοιχη αρετή του αξιόλογου ανθρώπου. Όταν λοιπόν το πλήθος συνυπάρχει σε μια συνέλευση, εφόσον ο καθένας που συμμετέχει στη συνέλευση αυτή έχει έστω και μία αρετή, στο σύνολό του το πλήθος θα υπερέχει στις αρετές σε σύγκριση με τους αξιόλογους ανθρώπους.

Τα κύρια σημεία της ενότητας

1. Είναι μάλλον προτιμότερο να ασκούν την εξουσία οι πολλοί παρά οι λίγοι και άριστοι.
2. Ο καθένας από τους πολλούς μπορεί να μην είναι αξιόλογος, όμως όλοι μαζί ενωμένοι σαν σύνολο, είναι καλύτεροι οι πολλοί από τους λίγους και άριστους.

Ενότητα 19η

Βιβλίο Δ' (Δ4, 22 - 26)

Παραλλαγές του δημοκρατικού πολιτεύματος

Ενδιάμεσα της ενότητας 18 και 19

Ο Αριστοτέλης σημειώνει ότι κάθε πολιτειακή μεταβολή οφείλεται στην οικονομική και κοινωνική θέση των διαφόρων ομάδων μιας πόλης.

Βασική ταξική διάκριση σε μια πόλη είναι: οι λίγοι πλούσιοι και οι πολλοί φτωχοί. Οι αντιθέσεις αυτών των ομάδων οδηγούν σε εναλλαγές πολιτευμάτων.

Τα πολιτεύματα, τελικά, διακρίνονται σε δύο (2) γενικές μορφές: **δημοκρατία και ολιγαρχία.**

Περιεχόμενο της ενότητας

Ο Αριστοτέλης στην ενότητα 19 επιστρέφει στο θέμα της διερεύνησης των πολιτευμάτων. Διακρίνει πέντε επιμέρους μορφές δημοκρατίας ή «είδη» δημοκρατίας και επισημαίνει τις διαφορές μεταξύ τους. Με κριτήρια: το βαθμό συγκέντρωσης ή διασποράς της εξουσίας και το ισχυρό ή ελαττωμένο κύρος των νόμων, οι πέντε μορφές δημοκρατίας διαβαθμίζονται, από την πιο συγκεντρωτική σε λίγο ή πολύ αποκεντρωμένες ως την πιο χαλαρή μορφή, όπου επικρατούν οι «δημαγωγοί».

α) εφαρμογή της αρχής της ισότητας: ο Αριστοτέλης υπονοεί εδώ προφανώς τον αρχαϊκό όρο «ισονομία», που ήταν το παλαιότερο όνομα του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πλούσιοι και φτωχοί έχουν τα ίδια προνόμια και δικαιώματα.

β) δεν είναι κυρίαρχες η μία (μερίδα) της άλλης: δηλαδή, ούτε οι πλούσιοι υποτάσσουν τους φτωχούς ούτε το αντίθετο.

γ) οι αποφάσεις της πλειοψηφίας είναι αυτό που τελικά επικρατεί: αυτή είναι η βασική αρχή της δημοκρατίας για τη λήψη αποφάσεων και έχει επικρατήσει μέχρι σήμερα παντού στα δημοκρατικά πολιτεύματα, που υιοθέτησαν το κλασικό ελληνικό υπόδειγμα.

δ) δεύτερο είδος: ο Αριστοτέλης μετά την παρουσίαση ενός αρχαϊκού προτύπου δημοκρατίας απαριθμεί άλλα τέσσερα είδη, ως διαδοχικές παραλλαγές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αρχίζει από ένα τιμοκρατικό σύστημα με διευρυμένη βάση, όπου είχαν δικαίωμα συμμετοχής στα δημόσια λειτουργήματα όλοι οι ελεύθεροι πολίτες και όχι μόνο οι εισοδηματικά ανώτερες τάξεις. Έπρεπε όμως οι πολίτες αυτοί να αποκτήσουν τα προβλεπόμενα, έστω και στοιχειώδη, οικονομικά μέσα. Εάν τα έχαναν, στερούνταν αυτόματα και το δικαίωμα ανάληψης αξιωμάτων.

ε) μια τρίτη μορφή: απαριθμούνται διαδοχικά δύο μορφές δημοκρατίας που διαφέρουν μόνο ως προς το εύρος συμμετοχής του λαού στα υπουργήματα και αξιώματα της πολιτείας. Στη μία από αυτές, που αριθμείται εδώ ως τρίτη μορφή ορίζεται ότι, για να συμμετέχει κανείς στα όργανα της πολιτείας, πρέπει να είναι «άνυπεύθυνος». Η λέξη γενικά σήμαινε να είναι κανείς νομικά τακτοποιημένος απέναντι στην πολιτεία, να είναι εντάξει στις νόμιμες υποχρεώσεις του και να μην υπέχει ευθύνες για ελλείμματα κατά τη διαχείριση δημόσιου αξιώματος ή για αθέτηση πολιτικών του υποχρεώσεων. Σε τέτοιες περιπτώσεις, αν κανείς κρινόταν οριστικά υπεύθυνος ή, όπως λέμε κοινά, ένοχος, ήταν δυνατόν να τιμωρηθεί με στέρηση μέρους ή όλων των πολιτικών του δικαιωμάτων. Αλλά εδώ μάλλον πρόκειται για τη μόνιμη ένταξη καθενός σε ορισμένο τύπο σχέσεων με την πολιτεία, ανάλογα με το είδος των προσωπικών προϋποθέσεων που συγκέντρωνε.

στ) υπέρτατη όμως αρχή είναι ο νόμος: νοείται όχι ένας μεμονωμένος νόμος αλλά γενικά ο νόμος, η νομοθεσία της πολιτείας. Πρόκειται δηλαδή για την αρχή της νομιμότητας που ισχύει για κάθε συγκροτημένη πολιτεία και σημαίνει ότι όλες οι αποφάσεις των δημόσιων αρχών εναρμονίζονται με την ισχύουσα νομοθεσία της πολιτείας. Ακόμα ούτε και νέος νόμος επιτρέπεται να ψηφιστεί, αν έρχεται σε σύγκρουση με το σώμα των κυρωμένων νόμων. Ένας τέτοιος νόμος χαρακτηριζόταν παράνομος και ο εισηγητής του εναγόταν για να δικαστεί με μια διαδικασία που λεγόταν «γραφή παρανόμων». Και σήμερα ένας νόμος μπορεί να ακυρωθεί (από ανώτατο δικαστήριο) ως παράνομος, αν συγκρούεται με την ισχύουσα νομοθεσία, ή ως αντισυνταγματικός, αν αντιβαίνει στο σύνταγμα της χώρας.

ζ) αρκεί να είναι πολίτες: αυτό αφορά τη μορφή δημοκρατίας που αριθμείται στο κείμενο τέταρτη. Η διαφορά της από την προηγούμενη βρίσκεται στο ότι μετείχαν στα αξιώματα και πολλοί από αυτούς οι οποίοι στην προηγούμενη μορφή αποκλείονταν. Ως μόνη προϋπόθεση για τη συμμετοχή τους οριζόταν να είναι νόμιμα πολιτογραφημένοι. Η πολιτογράφηση ήταν υποχρεωτική ακόμα και για όσους δεν είχαν τις άλλες προϋποθέσεις για να αποκτήσουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Ήταν δηλαδή και αυτοί πολίτες, αλλά πολίτες «άτελεϊς», όπως έχει πει αλλού ο Αριστοτέλης.

Πρόκειται εδώ για μια παραπέρα διεύρυνση της βάσης του πολιτεύματος, που θεσπίστηκε στις παραμονές του Πελοποννησιακού πολέμου. Πάντως και στην τέταρτη αυτή μορφή δημοκρατίας εξακολουθεί να ισχύει η αρχή της νομιμότητας.

η) τα ψηφίσματα έχουν μεγαλύτερη ισχύ από το νόμο: πρόκειται για τη χαλαρότερη παραλλαγή δημοκρατικού πολιτεύματος, αυτή που βαθμιαία επικράτησε στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Ο όρος «ψηφισμα» σήμαινε μια απόφαση που ψηφιζόταν με επείγουσα διαδικασία, για κάποια άμεση και περιστασιακή πολιτική σκοπιμότητα. Στην περίπτωση αυτή ήταν αδύνατο να γίνει η καθιερωμένη επεξεργασία και μελέτη του περιεχομένου της απόφασης πριν ακόμα ψηφιστεί, ώστε να ελεγχθεί αν είναι σύμφωνη ή όχι με την πάγια νομοθεσία. Είναι μάλιστα γνωστές περιπτώσεις, όπου σκόπιμα επισπεύσθηκε η έκδοση ψηφισμάτων, επειδή ακριβώς αντιστρατεύονταν κάποιον κυρωμένο νόμο. Αυτή η τακτική άνοιξε το δρόμο στην πολιτική αυθαιρεσία και οδήγησε τελικά στην κατάλυση της αρχής της νομιμότητας, που συνδέεται ιστορικά με την εποχή της έσχατης κρίσης του δημοκρατικού πολιτεύματος, τη γνωστή και ως εποχή των δημαγωγών.

θ) Οι δημαγωγοί κάνουν την εμφάνισή τους εκεί όπου οι νόμοι δεν αποτελούν την υπέρτατη αρχή: Μερικοί ιστορικοί θεωρούν αιτία της παρακμής του δημοκρατικού πολιτεύματος τη δράση των δημαγωγών. Ο Αριστοτέλης, αντίστροφα, βλέπει την επικράτηση των δημαγωγών ως αποτέλεσμα των παρεκκλίσεων από την αρχή της νομιμότητας. Αυτές ιστορικά είχαν ήδη αρχίσει με κάποια ονομαστά ψηφίσματα νωρίτερα και από τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Ενότητα 20η
Βιβλίο Θ (Θ2,1 - 4) – 1337a33 - B11
Οι στόχοι της παιδείας

Η θέση του κειμένου μέσα στα «Πολιτικά»

Βρισκόμαστε στο όγδοο (Θ') και τελευταίο βιβλίο των «Πολιτικών». Έχει προηγηθεί η διαπραγμάτευση του θέματος του γάμου και της τεκνοποιίας και τώρα είναι σε εξέλιξη το θέμα της αγωγής των παιδιών και των εφήβων. Στο **κείμενο της εικοστής διδακτικής ενότητας του σχολικού βιβλίου ο Αριστοτέλης διατυπώνει κάποιους προβληματισμούς σχετικά με το περιεχόμενο της παιδείας και τους στόχους της εκπαίδευσης**, για να συνεχίσει και να τελειώσει όλο το έργο εξετάζοντας πλατιά τη μουσική ως πρώτη στη παιδευτική αξία.

Το κείμενο που προηγείται

Πριν από το κείμενο της εικοστής διδακτικής ενότητας υπάρχει στα «Πολιτικά» το κείμενο του οποίου δίνεται η μετάφραση στα ερμηνευτικά σχόλια του σχολικού βιβλίου. Σ' αυτό ο Αριστοτέλης διατυπώνει τις ακόλουθες θέσεις:

- α)** Πρέπει να υπάρχουν νόμοι του κράτους, οι οποίοι θα ρυθμίζουν θέματα της παιδείας.
- β)** Η μόρφωση των νέων πρέπει να ταιριάζει με το πολίτευμα του κράτους.
- γ)** Η παιδεία προετοιμάζει τους νέους για την άσκηση κάποιας τέχνης ή για την άσκηση της αρετής.
- δ)** Η παιδεία των νέων πρέπει να είναι μία και ίδια για όλους.
- ε)** Τα θέματα της παιδείας πρέπει να ανήκουν στην αρμοδιότητα του κράτους (αφού όλοι οι πολίτες ανήκουν σ' αυτό).
- στ)** Το καλύτερο εκπαιδευτικό σύστημα είναι εκείνο των Λακεδαιμονίων.

Πολιτική θεωρία και παιδεία

Τα «Πολιτικά» του Αριστοτέλη είναι ένα έργο με περιεχόμενο πολιτικής θεωρίας. Εγείρεται λοιπόν το ερώτημα: ποια θέση έχουν τα θέματα παιδείας και εκπαίδευσης (στόχοι της εκπαίδευσης, περιεχόμενο σπουδών, δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης κ.α.) μέσα σε ένα τέτοιο έργο; Η απάντηση υπάρχει κυρίως μέσα στο μεταφρασμένο κείμενο του πρώτου ερμηνευτικού σχολίου:

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη η παιδεία είναι πολιτικό θέμα και σ' αυτό συνηγορούν οι ακόλουθοι λόγοι:

- ✓ Η παιδεία έχει μεγάλη σημασία για το πολίτευμα, επειδή, αν παραμεληθεί αυτή, βλάπτεται το πολίτευμα.
- ✓ Το κράτος είναι αυτό που πρέπει να ρυθμίζει τα θέματα της παιδείας.
- ✓ Όλοι οι πολίτες ανήκουν στο κράτος, επομένως και η παιδεία του καθενός είναι υπόθεση του κράτους.
- ✓ Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι πολιτικοί και οι νομοθέτες είναι υποχρεωμένοι να δείχνουν ενδιαφέρον για τα θέματα της παιδείας.

Είναι λοιπόν αυτονόητο ότι η παιδεία είναι ένα θέμα κατεξοχήν πολιτικό και εύλογα διερευνώνται τα θέματά της στα «Πολιτικά».

Παιδεία και κράτος

Ο Αριστοτέλης συσχετίζει κατηγορηματικά την παιδεία με το κράτος: τα θέματα της παιδείας και η φροντίδα γι' αυτή πρέπει να ανήκουν στην αρμοδιότητα του κράτους (να έχουν δημόσιο χαρακτήρα) και να ρυθμίζονται με νόμους · γι' αυτό δεν μπορεί ο καθένας να μορφώνει τα παιδιά του όπως θέλει. «Αφού κανείς πολίτης δεν πρέπει να πιστεύει ότι ανήκει στον εαυτό του, αλλά αντίθετα, ότι όλοι οι πολίτες ανήκουν στην πόλη», θα πρέπει η φροντίδα για το κάθε μέλος της πόλης να είναι κοινή και συνταιριασμένη με τη φροντίδα για το σύνολο.

Στο μεταφρασμένο κείμενο (στο πρώτο ερμηνευτικό σχόλιο) υπάρχει μία φράση του Αριστοτέλη, η οποία όμως περικόπτεται από τους συγγραφείς του σχολικού βιβλίου στη θέση των αποσιωπητικών· η φράση είναι αυτή: «*οι νέοι πρέπει να παίρνουν μόρφωση ταιριαστέ] με το πολίτευμα της πόλης τους...*». Η άποψη λοιπόν του Αριστοτέλη είναι ότι το περιεχόμενο της παιδείας πρέπει να είναι ανάλογο με το είδος του πολιτεύματος, για το συμφέρον του συγκεκριμένου πολιτεύματος, για να διατηρείται το πνεύμα (το ήθος) του κάθε πολιτεύματος (*δεῖ γὰρ πρὸς ἐκάστην πολιτείαν παιδεύεσθαι, τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἐκάστης τὸ οἰκείον καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς, οἷον τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν, τὸ δ' ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν*). Με άλλα λόγια, στα δημοκρατικά πολιτεύματα η παιδεία πρέπει να είναι δημοκρατική, στα ολιγαρχικά ολιγαρχική κ.ο.κ. (γίνεται τώρα άμεσος συσχετισμός όχι παιδείας και κράτους αλλά παιδείας και

πολιτεύματος). Αυτή όμως η σχετικοκρατική θέση στη συνέχεια διαφοροποιείται, όταν διατυπώνεται η άποψη ότι σε ένα κράτος η παιδεία πρέπει να είναι μία και η ίδια για όλους, ότι όλοι οι νέοι ενός κράτους πρέπει να διδάσκονται τα ίδια (*μίαν και τήν αὐτήν ἀναγκαῖον εἶναι – κοινήν ποιητέον*). Με την τελευταία αυτή θέση του Αριστοτέλη και με τον αποκλεισμό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας η παιδεία αποκτά ενιαίο χαρακτήρα.

Συνοψίζουμε τις θέσεις του Αριστοτέλη ως προς το δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας:

- ✓ Η φροντίδα για την παιδεία πρέπει να ανήκει στην αρμοδιότητα του κράτους.
- ✓ Τα θέματα της παιδείας πρέπει να ρυθμίζονται με νόμους.
- ✓ Σε ένα κράτος η παιδεία πρέπει να είναι ενιαία, μία και η ίδια για όλους τους νέους.
- ✓ Το περιεχόμενο της παιδείας πρέπει να είναι ανάλογο με το είδος του πολιτεύματος.

Για να γίνουν εναργέστερα όσα αναφέρονται στο δημόσιο χαρακτήρα της παιδείας και στην ενιαία διδακτέα ύλη, δίνεται από τον Αριστοτέλη ως επαινετό παράδειγμα το κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα των Λακεδαιμονίων.

Η παιδεία της εποχής του Αριστοτέλη

Ως προς την παιδεία που παρέχεται στις μέρες του Αριστοτέλη (*ἐμποδῶν παιδεία*) επικρατεί μεγάλη σύγχυση σχετικά με το περιεχόμενο των γνώσεων και κυρίως με τους στόχους που πρέπει να έχει η εκπαίδευση. Έτσι:

- α) άλλοι υποστηρίζουν ότι η παιδεία πρέπει να κάνει τους νέους ικανούς να εξασφαλίζουν τα χρήσιμα στη ζωή τους,
- β) άλλοι να τους ασκεί στην αρετή και γ) άλλοι να τους παρέχει στοιχεία που απλώς προάγουν τη γνώση (*τὰ περιττά*).

Σε ένα άλλο σημείο των «*Πολιτικών*» ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι τα αντικείμενα της παιδείας της εποχής του ήταν:

- α) ανάγνωση και γραφή, αντικείμενο χρήσιμο για τη ζωή, β) γυμναστική, που συντελεί στην καλλιέργεια της ανδρείας, γ) μουσική, η οποία και είναι χρήσιμη για τη ζωή και ασκεί ηθική επίδραση, και
- δ) σχέδιο και ζωγραφική (όχι πάντα) · και αυτό το αντικείμενο χαρακτηρίζεται χρήσιμο για τη ζωή. Δεν αναφέρεται η αριθμητική, επειδή ίσως αυτή στην Αθήνα διδασκόταν στο σπίτι και όχι στο σχολείο.

Η αρετή

Ο Αριστοτέλης διαπιστώνει ότι στις μέρες του δεν υπάρχει ομοφωνία όχι μόνο ως προς τους στόχους της εκπαίδευσης αλλά και σχετικά με την αρετή ως αντικείμενο της παιδείας. Δηλαδή: δεν είναι αποσαφηνισμένο τι πρέπει να διδάσκονται οι νέοι, για να οδηγηθούν στην αρετή · και αυτό οφείλεται στο ότι όλοι τιμούν την αρετή, όμως ο καθένας έχει διαφορετική άποψη γι' αυτήν. Έτσι, διαφορετικές είναι και οι γνώμες για την άσκησή της.

Παρόμοιο προβληματισμό είχε διατυπώσει και ο Πλάτωνας στον «*Λάχη*», όπου αναφέρει ότι: πρέπει να ξέρουμε τι είναι η αρετή, γιατί αλλιώς δε θα ξέρουμε και πώς θα υποδείξουμε σε κάποιον τον τρόπο με τον οποίο θα την κατακτήσει πιο εύκολα.

«Χρήσιμα, αναγκαία, ελευθέρια»

Είναι αξιοπρόσεκτη η αναφορά του Αριστοτέλη στη διδασκαλία των πραγμάτων που είναι χρήσιμα για τη ζωή, γιατί τα περιορίζει σε μεγάλο βαθμό: πρέπει βέβαια να διδάσκονται τα χρήσιμα, όμως όχι όλα, αλλά από αυτά μόνο όσα είναι πρώτης πρακτικής *ανάγκης* · αλλά και αυτά όχι όλα, γιατί άλλα είναι σχετικά με ασχολίες που ταιριάζουν σε ελεύθερους και άλλα με ασχολίες που ταιριάζουν σε ανελεύθερους ανθρώπους. Επομένως, από τα χρήσιμα και αναγκαία πρέπει να διδάσκονται όσα ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους (και όχι τα ευτελή, που κάνουν τον άνθρωπο αγροίκο και τον εμποδίζουν στην κατάκτηση της αρετής).

Τα κύρια σημεία της ενότητας

Δίνονται τα κύρια σημεία μόνο του κύριου κειμένου (όχι και εκείνου που υπάρχει στο πρώτο ερμηνευτικό σχόλιο).

1. Η φροντίδα για την παιδεία πρέπει να ανήκει στην αρμοδιότητα του κράτους. Συγκεκριμένα:
  - α) Τα θέματα της παιδείας πρέπει να ρυθμίζονται με νόμους.
  - β) Σε ένα κράτος η παιδεία πρέπει να είναι ενιαία, μία και η ίδια για όλους τους νέους.
2. Δεν έχουν όλοι την ίδια γνώμη για τους στόχους που πρέπει να έχει η εκπαίδευση. Η εκπαίδευση μπορεί να έχει τους ακόλουθους στόχους: την κατάκτηση της αρετής από τους νέους (τη διαμόρφωση ηθικού χαρακτήρα), τον καλύτερο τρόπο ζωής, την άσκηση και καλλιέργεια του νου.
3. Δεν έχουν όλοι την ίδια ιδέα για την αρετή. Από τα χρήσιμα οι νέοι πρέπει να διδάσκονται τα αναγκαία, και από αυτά μόνο όσα ταιριάζουν σε ελεύθερους ανθρώπους.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΒΟΗΘΗΜΑΤΟΣ

• Προλογικό Σημείωμα	σελ. 2
• Γενική Εισαγωγή Φιλοσοφικού Λόγου	σελ. 2-4
• Ειδική Εισαγωγή Φιλοσοφικού Λόγου (Πλάτωνος Πρωταγόρας)	σελ. 4-5
• Πλάτωνος Πρωταγόρας – Ενότητα 1η	σελ. 5
• Πλάτωνος Πρωταγόρας – Ενότητα 2η	σελ. 6
• Πλάτωνος Πρωταγόρας – Ενότητα 3η	σελ. 7
• Πλάτωνος Πρωταγόρας – Ενότητα 4η	σελ. 9
• Πλάτωνος Πρωταγόρας – Ενότητα 5η	σελ. 10
• Πλάτωνος Πρωταγόρας – Ενότητα 6η	σελ. 12
• Πλάτωνος Πρωταγόρας – Ενότητα 7η	σελ. 14
• Ειδική Εισαγωγή Φιλοσοφικού Λόγου (Πλάτωνος Πολιτεία)	σελ. 16-20
• Πλάτωνος Πολιτεία – Ενότητα 11η	σελ. 20
• Πλάτωνος Πολιτεία – Ενότητα 12η	σελ. 21
• Πλάτωνος Πολιτεία – Ενότητα 13η	σελ. 23
• Γενική Εισαγωγή Αριστοτέλη	σελ. 24-25
• Ειδική Εισαγωγή Φιλοσοφικού Λόγου (Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια)	σελ. 25-26
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 1η	σελ. 26
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 2η	σελ. 28
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 3η	σελ. 29
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 4η	σελ. 31
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 5η	σελ. 32
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 6η	σελ. 33
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 7η	σελ. 33
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 8η	σελ. 35
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 9η	σελ. 36
• Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια – Ενότητα 10η	σελ. 37
• Ειδική Εισαγωγή Φιλοσοφικού Λόγου (Αριστοτέλους Πολιτικά)	σελ. 39
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 11η	σελ. 40
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 12η	σελ. 40
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 13η	σελ. 42
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 14η	σελ. 43
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 15η	σελ. 44
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 16η	σελ. 45
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 17η	σελ. 46
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 18η	σελ. 48
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 19η	σελ. 49
• Αριστοτέλους Πολιτικά – Ενότητα 20η	σελ. 51

Αλέξανδρος Αλεξανδρίδης
ΠΕ02 Φιλολόγος